

De laatmiddeleeuwse vishandel in Harderwijk

Historisch Jaarboek 2023

van Historische Vereniging Harderewich
waarin opgenomen de Kroniek Harderwijk 2023

Inhoudsopgave

Woord vooraf	3
De laatmiddeleeuwse vishandel in Harderwijk	
<i>Een analyse op basis van een vijftiende-eeuws rentenregister</i> ...	5
Actieve handel	8
Zuiderzeevisserij	11
Telambt en stapelrecht: het economisch- institutionele kader voor de vishandel	12
Haven, markten en transportmiddelen: infrastructuur en regulering	15
Transport over de Veluwe naar Arnhem	21
Het telambt en tegenjagen: een kwantitatieve verkenning	23
Besluit	30
Kroniek van Harderwijk 2023	38

Dit is een jaaruitgave van Historische Vereniging Herderewich

Redactie: Ed van der Heijden, Anita Raaphorst, Jan Ruijne

Eindredactie Jaarboek: John Wetzels

Vormgeving en drukwerk: Ton van der Gaag (www.gewoonton.nl)

Foto's: Zie de verantwoording bij de artikelen

ISSN-nummer: 0926 - 2385

Woord vooraf

Vanaf 2019 heeft het bestuur van Herderewich een oude traditie in het leven geroepen: de uitgave van het Jaarboek. Vijf Jaarboeken op rij zijn er verschenen, waarin, naast de kroniek van dat jaar, ruimte geboden werd voor langere artikelen.

Dit jaar publiceren wij een artikel over de visserij in de middeleeuwen van de hand van Rudolf Bosch, streekarchivaris van het Streekarchivariaat Noordwest-Veluwe. 'De laatmiddeleeuwse vishandel in Harderwijk', zo luidt de titel van het artikel. U leest over het transport van vis, een van de belangrijkste handelsstromen tussen de verschillende economische regio's in Noordwest-Europa, in de late middeleeuwen. Tot het begin van de vijftiende eeuw was de organisatie van de vishandel in Harderwijk niet duidelijk. Pas vanaf die tijd zijn rentenregisters van de stad in de archieven opgeslagen en deze bron biedt nieuwe inzichten in de betekenis van Harderwijk als centrum voor de vishandel in laatmiddeleeuws Gelre. Een heel interessant artikel.

Het artikel over de laatmiddeleeuwse vishandel in Harderwijk is eerder gepubliceerd in Bijdragen en Mededelingen Gelre 2018 (deel 109), het Historisch Jaarboek van de Vereniging Gelre.

In de Kroniek is 2023 vooral het jaar van de Hanze geweest. Op allerlei manieren werd er aandacht besteed aan het 800 jaar oude handelsverbond. Het hoogtepunt was wel de 24-uur Hanze op 14 oktober. Daaraan gekoppeld werd de eerste Harderwijker museumnacht gehouden. Eind december is het Hanzejaar goed afgesloten met een verlichte Vischpoort, waarop ingekleurde kleurplaten van bewoners werden geprojecteerd.

In 2023 was er veel aandacht voor het terugdringen van het afval. De afvalheffing ging flink omhoog, er kwam een Ja-sticker op de deur indien de bewoners ongeadresseerde reclame wilden blijven ontvangen en het statiegeld op blikjes werd ingevoerd. Gedurende een half jaar draaide er een proef met het inzamelen van PMD-afval.

*Een analyse op basis van een
vijftiende-eeuws rentenregister*

De laatmiddeleeuwse vishandel in Harderwijk

Door Rudolf A.A. Bosch *

Veel verenigingen vierden hun jubileum: schietvereniging Willem Tell bestond 135 jaar, het Harderwijks Mannenkoor 100 jaar, hengelsport vereniging De Snoek 75-jaar. Atletiekvereniging Athlos vierde haar 70-jarig jubileum en voetbalvereniging Zwart-Wit'63 haar 60-jarig jubileum. Bovendien bestond de brandweer van Harderwijk en Hierden 125 jaar.

De wolf liet zich in de buurt van Harderwijk zien; er was sprake van een forse toename van doodgebeten schapen. Het leidde tot veel onrust onder de schaapherders.

Als laatste moet vermeld worden dat onze woonplaats net zo veel te maken heeft met het veranderende klimaat als de rest van Nederland. Een hete zomer werd gevolgd door een periode van wateroverlast. De Hierdense beek trad ruim buiten haar oevers.

De Kroniek is samengesteld door Anita Raaphorst. De foto's zijn ook van haar hand, tenzij anders vermeld. De Kroniek verschijnt al sinds 1231 en tezamen geven zij een goed inzicht in de gebeurtenissen in Harderwijk en Hierden.

Wij wensen u veel leesplezier.

Namens het bestuur van Herderewich en de redactie,

Anita Raaphorst

De Nederlanden vormden een transitoregio die verschillende belangrijke economische regio's met elkaar verbonden. Eén van de belangrijkste handelsstromen die vanuit de kuststreken landinwaarts werd getransporteerd was vis, voornamelijk haring en stokvis, die een belangrijk onderdeel vormden van het middeleeuwse voedingspakket. De opkomst van de vishandel in de late middeleeuwen moet vooral gezien worden in het licht van de groeiende visconsumptie als gevolg van de bevolkingsgroei in de steden, die sinds de twaalfde eeuw in Noordwest-Europa tot ontwikkeling kwamen. Daarnaast speelden ook de kerkelijke vastenvoorschriften een rol, die het mensen verbood om tijdens de Vastenperiode en op vrijdagen vlees te consumeren.¹ Aanvankelijk zal lokale binnenvisserij in de talrijke rivieren, beken en meren aan de consumptieve vraag hebben kunnen voldoen, maar vanaf de dertiende eeuw nam het belang van de zeevisserij en de vishandel voor de levensmiddelenvoorziening in de groeiende steden in Noordwest-Europa toe.²

De toevoer van voldoende vis vanuit de kustregio's naar verder landinwaarts gelegen afzetgebieden was dan ook een belangrijk onderdeel van de goederenuitwisseling tussen de kusten van de Noord- en Zuiderzee via de Rijn, Waal en IJssel naar het Duitse achterland.³ Het onderzoek van Job Weststrate naar de rivierhandel in de late middeleeuwen heeft aangetoond dat deze goederenuitwisseling voornamelijk was gebaseerd op wijn, hout, ijzer, natuursteen en molenstenen die vanuit het Midden-Rijng gebied, Keulen en de Nederrijnse territoria stroomafwaarts werden getransporteerd, terwijl stroomopwaarts voornamelijk vis, zout en zuivelproducten werden vervoerd.⁴ Naast Dordrecht, de belangrijkste handelsstad en stapelmarkt in

* Ik bedank prof. dr. D. de Boer en dr. J. Benders voor hun op- en aanmerkingen bij een eerdere versie van dit artikel.

het graafschap Holland, kwamen ook Heusden en vanaf de vijftiende eeuw het Hollandse Brielle op als belangrijke vishandelscentra in de Hollandse delta. Maar ook langs de Hollandse, Gelderse en Overijsselse Zuiderzee-kusten ontwikkelden de visserij en de vishandel zich tot een belangrijke economische sector.

De aanvoer van wijn en laken vanuit Noordwest-Europa naar het Oostzeegebied, met haring, traan, was en pelzen (plus de vanuit het Noorweegse Bergen zeer omvangrijke stokvishandel) als voornaamste retourladingen, vormden de belangrijkste basis voor de uitwisseling van handelsgoederen tussen deze twee regio's.⁵ Vanuit het Oostzeegebied werden dan ook zeker vanaf de dertiende eeuw grote hoeveelheden vis – vooral haring en stokvis – naar de Nederlandse kuststeden getransporteerd. De voornaamste visgronden voor de haringvangst waren tot het begin van de vijftiende eeuw namelijk niet in de Noordzee te vinden, maar in de wateren rondom het schiereiland Schonen, gelegen in het huidige Zuid-Zweden, dat tot 1658 echter tot het koninkrijk Denemarken behoorde. Daar vonden in de plaatsen Skanör en Falsterbo ook de grootste jaarmarkten in het Oostzeegebied plaats, waar voornamelijk wijn en laken vanuit Noordwest-Europa werden verhandeld tegen producten vanuit het Balticum, waaronder met name vis, hars, pelzen, hout en graan.⁶

De Nederlandse kuststeden speelden een belangrijke rol als schakel in de vishandel richting Keulen.⁷ Keulen was in de late middeleeuwen de belangrijkste stapelmarkt voor de vishandel in heel Noordwest-Duitsland. De Nederrijnse handelsmetropool was met zijn circa 44.000 inwoners op zichzelf al een belangrijke afzetmarkt, maar vormde ook een belangrijk distributiecentrum voor vis richting het uitgestrekte achterland en de steden stroomopwaarts langs de Midden- en Boven-Rijn. Kooplieden uit verschillende Nederlandse kust- en riviersteden waren actief in de vishandel naar het Duitse achterland. Vanuit de Hollandse kustplaatsen langs de Noordzee werd zeevis aangevoerd, maar ook de kuststeden langs de Zuiderzee hadden een belangrijke rol in de aanlevering van vis, die via de rivierhandel naar het Nederrijngebied werd getransporteerd. Alhoewel Keulse burgers al in de twaalfde eeuw handelsvoorrechten in Denemarken genoten en er ook een Keuls schippersgilde voor de Schonenvaart moet hebben bestaan, bestond de vishandel van Keulse kooplieden tussen de veertiende en de zestiende eeuw voornamelijk uit het opkopen van partijen vis die in de Nederlandse kuststeden aan land werden gebracht.⁸

Ook kooplieden uit kleinere steden in het Nederrijn- en IJsselgebied waren

op deze wijze betrokken bij de vishandel tussen de kuststreek en de verder landinwaarts gelegen afzetmarkten. In het hertogdom Gelre vormden de Zuiderzeesteden Harderwijk en Elburg de belangrijkste haven- en visserijsteden. Alhoewel de kustvisserij op de Zuiderzee zeker niet onbetekenend was, speelde zij toch een secundaire rol in vergelijking met de vistoevoer vanuit het Oostzeegebied (met name vanaf de jaarmarkten op Schonen) en vanaf de vroege vijftiende eeuw ook ten opzichte van de visgronden in de Noordzee en de importen vanuit Vlaanderen en Holland.⁹

In dit artikel staat de laatmiddeleeuwse vishandel centraal, en met name de positie van Harderwijk als schakel in deze goederenstroom. Tot het begin van de vijftiende eeuw tasten we over de organisatie en het verloop van de vishandel in Harderwijk zelf vrijwel volledig in het duister. Hierin wordt verandering gebracht door een vijftiende-eeuws rentenregister van de stad, dat ons bij gebrek aan andere seriële bronnen zoals stadsrekeningen en onderliggende boekhoudingen (die voor Harderwijk pas vanaf 1503 beschikbaar zijn) veel kan vertellen over de economische geschiedenis van de Zuiderzeestad.¹⁰ Alhoewel dit rentenregister niet onopgemerkt is gebleven, is het nooit onderwerp geweest van een systematische kwantitatieve analyse, terwijl daartoe door dit register juist een schat aan informatie wordt overgeleverd.

Vanaf 1431 worden hierin, naast een ordonnantie voor de Harderwijker lakennijverheid, enkele transacties van onroerend goed en door de stad verkochte lijf- en erfrenten, vooral gegevens over de verpachtingen van stedelijke bezittingen en inkomstenbronnen geregistreerd. Hierbij gaat het vooral om de pachtsommen en de verpachtingsvoorwaarden voor verschillende stedelijke inkomstenbronnen, waaronder de wijn- en bieraccijnzen, stadslanderijen, land- en watertollen én bepaalde verpachte stedelijke ambten die verbonden waren aan de regulering en belasting van de vishandel in de stad. Het zijn de inkomsten uit deze stedelijke heffingen op de vishandel en de overslag van vis, namelijk het telambt en het zogenoemde 'tegenjagen', die in het hiernavolgende centraal zullen staan. Zij kunnen ons een blik bieden in de instituties en de infrastructuur die het Harderwijker stadsbestuur had ingericht om deze handelsstroom zo efficiënt mogelijk te organiseren en reguleren. Bovendien bieden de kwantitatieve gegevens zicht op de globale conjunctuur waaraan de vishandel in Harderwijk in de vijftiende eeuw onderhevig was. Daarmee biedt deze bron nieuwe inzichten in de betekenis van Harderwijk als centrum voor de vishandel in laatmiddeleeuws Gelre.

Actieve handel

Het ontstaan van de Zuiderzee door een serie stormvloeden in de tweede helft van de twaalfde eeuw vormde een belangrijke geografische factor in het groeiende belang van de IJssel als handelsader tussen Keulen en het Oostzeegebied. Ook de opkomst van een aantal steden langs de kusten van de Zuiderzee heeft hiermee indirect verband gehouden. Vooral door de stormvloeden in de jaren 1171 en 1176 ontstond een bevaarbare verbinding tussen de Noord- en Zuiderzee en konden Kampen, Harderwijk en Elburg zich als kustplaatsen ontwikkelen.¹¹ Met het groeiende belang van de IJssel als verbinding tussen het Nederrijngebied en de Noord- en Oostzee wisten ook kooplieden uit de IJsselsteden Kampen, Deventer, Zutphen en Doesburg sinds de dertiende eeuw aansluiting te vinden bij het zich uitbreidende handelsnetwerk van de Hanze. Als handelscentra dankten Kampen en Harderwijk hun positie binnen het zich ontwikkelende stedelijke commerciële netwerk in eerste instantie aan hun overslagfunctie als zeehavens. Kampen gold als belangrijke overslaghaven van zee- naar rivierhandel voor het IJsselgebied, terwijl Harderwijk fungeerde als overslagplaats voor vis bedoeld voor de verzorging van de bevolking in het eigen directe achterland en meer landinwaarts gelegen steden. Kampen was in de zeehandel overigens veruit de grootste speler: de Kamper handelsvloot was in de veertiende eeuw de grootste in de Noordelijke Nederlanden, en Kamper vrachtschippers waren dan ook actief van Zuid-Frankrijk (waar vanuit de baai van Bourgneuf omvangrijke ladingen zeezout voor het conserveren van vlees, vis en zuivelproducten in de richting van Noordwest-Europa werden vervoerd) tot diep in het Oostzeegebied.¹²

Harderwijker kooplieden waren al vroeg actief in de overzeese handel. De handelscontacten van Harderwijk moeten al vroeg in de dertiende eeuw van de grond gekomen zijn. Reeds in 1223, nog voor de stadsrechtverlening dus, moeten Harderwijker kooplieden al handelscontacten in het Friese gebied hebben ontplooid, getuige een klacht die door een tweetal Friese districten aan Harderwijk werd gericht.¹³ Ook is al in het stadsrechtprivilege van Harderwijk uit 1231 sprake van een watertol die daar werd geheven, die handelsactiviteiten via de Zuiderzee met overzeese economische regio's aannemelijk maakt. Bovendien werd aan de stad het recht tot het houden van jaar- en weekmarkten gegeven, waarbij vooral de inpassing in de reeds bestaande handelsstructuren werd nagestreefd.

De handelscontacten van Harderwijk met de Noord-Duitse Hanzesteden, Scandinavië, Engeland, Vlaanderen en Holland zullen in de daaropvolgende halve eeuw zijn geïntensiveerd, overigens zonder dat we hierover door de

bronnen expliciet worden geïnformeerd. Rond het midden van de dertiende eeuw waren kooplieden uit Deventer en Kampen hen voorgegaan: schippers en kooplieden uit Kampen waren in ieder geval sinds 1251 actief in de Ommelandsvaart naar het Oostzeegebied.¹⁴ Het Noorse Bergen, het centrum van de eveneens omvangrijke stokvishandel, was al vroeg een bestemming voor Overijsselse kooplieden: zo hadden Deventer kooplieden zich vermoedelijk al sinds de dertiende eeuw verenigd in een Bergenvaardersgilde.¹⁵ Voor Harderwijk stammen de eerste bewijzen voor handelscontacten met het Oostzeegebied uit de late dertiende en vroege veertiende eeuw. Het reeds zeer vaak aangehaalde conflict tussen Hamburg en Harderwijk in 1280, waarin Deventer, Kampen en Zwolle bemiddelden over de schadevergoeding voor de geleden schade aan handelsgoederen, vormt hiervan het oudste bewijs.¹⁶

Op 29 juni 1316 verleende koning Erik van Denemarken aan Harderwijk uitgebreide handelsvoorrechten binnen zijn koninkrijk, voornamelijk op de jaarmarkten op het schiereiland Schonen.¹⁷ Later dat jaar kreeg de stad (tegelijk met Zutphen) ook een zogenaamde vitte, een handelsnederzetting op Schonen.¹⁸ Deze vitte bestond naast een afgebakend stuk land, dat viel onder het stadsrecht en de jurisdictie van de moederstad, uit verschillende gebouwen, voornamelijk voor ambachtelijke en commerciële doeleinden en de opslag en verwerking van aan land gebrachte vis. De vitten werden geleid door voogden, die door het stadsbestuur van de moederstad werden aangesteld en doorgaans uit de kringen van de magistraatsfamilies afkomstig waren.¹⁹ Daar waar Jansma en Feenstra hebben betoogd dat de visserij in het Oostzeegebied werd gedomineerd door lokale vissers, heeft Jahnke meer recent aangetoond dat ook inwoners uit onder meer de Zuiderzeesteden in de veertiende eeuw in de wateren rond Schonen actief deelnamen aan de visvangst.²⁰ Hoe het ook zij, de zeehandel moet in de veertiende eeuw een belangrijke economische factor zijn geweest voor de Harderwijker economie.

De in Harderwijk aan land gebrachte partijen vis zullen uit verschillende plaatsen zijn aangevoerd: tot de late veertiende eeuw haring vanuit Schonen en partijen vis uit de Hollandse Zuiderzeesteden, maar ook uit de vissersplaatsen langs de Vlaamse en Hollandse Noordzeekusten zullen partijen vis zijn aangevoerd. Ook vanaf de Waddeneilanden werd vis aangevoerd: in de wateren rondom Terschelling en Ameland werd gedurende het wintervangstseizoen gevisd op schol, schelvis en kabeljauw, die getuige de archeologische vondsten in Harderwijk in vrij grote hoeveelheden moet zijn aangevoerd.²¹ Na het economisch hoogtepunt van de haringhandel

op Schonen tussen circa 1370 en 1380 trad in de aanvoer van haring vanuit Schonen naar Noordwest-Europa vanaf het begin van de vijftiende eeuw een langdurige stagnatie op.²² Vanaf dat moment groeide het belang van de Hollandse (en Vlaamse) haringvisserij op de Noordzee voor het voldoen aan de consumptieve vraag naar haring in de Nederlanden.²³ Op basis van de Kamper pondtolregisters uit de jaren 1439-1441 kan opgemaakt worden dat rond het midden van de vijftiende eeuw haring vooral vanuit Amsterdam en de Waterlandse steden naar Oost-Nederland werd getransporteerd, terwijl Enkhuizen vooral bokking naar het IJsselgebied transporteerde.²⁴

Kaart van de verschillende haringvisgronden in de Noordzee, uit het beroemde Visboek van de Scheveningse visser en viskoopman Adriaen Coenen (Koninklijke Bibliotheek, inv.nr. KW 78 E 54, fol. 28v.-29r.).

Naast de zeehandel waren Harderwijker kooplieden en schippers actief in de rivierhandel, alhoewel hun aandeel ten opzichte van handelaren uit de Gelderse, Overijsselse en Nederrijnse steden langs de Waal, Rijn en IJssel gering moet zijn geweest. In de oudste tolrekeningen van de tol bij Lobith uit 1306/1307 komen verschillende Harderwijker kooplieden voor, die vooral gedurende het vangstseizoen tussen november en februari met haring en andere vissoorten de tol passeerden.²⁵ Van de in totaal 74 partijen haring en vis die in dat jaar de tol bij Lobith passeerden, werd een kleine 10 procent

door Harderwijker burgers stroomopwaarts getransporteerd. Toch moeten we ervan uitgaan dat de IJsselhandel via Kampen (voor wat betreft de vishandel) voor Harderwijker kooplieden, gezien de hoge transactiekosten die door overslag- en tolkosten ten opzichte van de handelsroute over de Veluwe in de richting van Arnhem werden veroorzaakt, minder van belang is geweest.²⁶

Zuiderzeevervisserij

Ten opzichte van de haringvisserij in het Oostzeegebied en in de Noordzee nam de Zuiderzeevervisserij voor wat betreft het aandeel in de interregionale handelsstromen een secundaire plaats in.²⁷ Toch was deze sector voor de plaatselijke economie zeker van belang.²⁸ De lokale visserij voorzag voor een deel in de lokale consumptieve vraag: zowel Harderwijk als ook Elburg en Kampen beschikten over een eigen, zij het relatief bescheiden vissersvloot, bestaande uit kleine pinken en zogenaamde 'tocheners', waarmee in de Zuiderzee op voornamelijk (tij)haring, spiering en paling werd gevestigd.²⁹ De Zuiderzeeharing, de zogenaamde 'tijharing', werd voornamelijk gezouten, gedroogd en gerookt en als bokking geëxporteerd naar onder andere Keulen.³⁰ Deze bokking werd hoofdzakelijk vanuit Enkhuizen en Medemblik naar de Deventer jaarmarkten getransporteerd, maar ook Harderwijk was een belangrijk productie- en doorvoercentrum van de naar Keulen getransporteerde partijen bokking.³¹ Aan deze bokking werden door het Keulse stadsbestuur hoge kwaliteitseisen gesteld: Keulen accepteerde alleen bokking die voor het einde van het vangstseizoen op Maria Lichtmis (2 februari) was gevangen en gedroogd. In 1476 beklagde Keulen zich bij de belangrijkste productiecentra van Zuiderzeebokking (Hoorn, Enkhuizen, Edam, Monnikendam en Harderwijk) over het feit dat deze steden zich niet hielden aan het vangstseizoen, en ook bokking naar Keulen transporteerden die na deze datum was gevangen.³²

Wanneer we de overgeleverde tarieflijsten uit het rentenregister voor het telambt en het tegenjagen bekijken, dan valt meteen op dat hier naast zeevissen zoals haring, schol, schelvis en wijting een groot aantal zoetwatervissen zoals de baars, brasem, karper en snoek expliciet worden genoemd. Ook aal of paling, deels aangevoerd vanuit de Hollandse sluis- en merenvisserij of gevangen in de Zuiderzee (deze Zuiderzeepaling werd ook wel aangeduid als 'nebbelinc'), komt in het Harderwijker tarief voor. Deze zoetwatervissen kwamen tot de zestiende eeuw in vrij grote aantallen in de brakke oostelijke kustwateren van de Zuiderzee voor, voordat de geleide-

lijke verzilting van de Zuiderzee deze zoetwatervissen tot in de IJsseldelta terugdrong.³³ Daar waar de noordwestelijke helft van de Zuiderzee al in de loop van de veertiende eeuw begon te verzilten, kwam de verzilting van de oostelijke kustwateren van de Zuiderzee echter pas vanaf de late vijftiende eeuw op gang, waarvoor de verminderde toevoer van zoet water via de IJssel door Ypma als belangrijkste oorzaak wordt aangemerkt.³⁴ Archeologisch onderzoek in Harderwijk heeft echter aangetoond dat het aandeel van zeevisresten die men in afvalkuilen en beerputten heeft teruggevonden al in de dertiende en veertiende eeuw aanzienlijk hoger was dan van zoetwatervissen, en dat vooral schelvis een prominente plaats moet hebben ingenomen. Dit betekent ook dat de toevoer van zeevis van de visgronden rondom de Waddeneilanden naar Harderwijk aanzienlijke betekenis gehad moet hebben. Hetzelfde beeld voor wat betreft het belang van de zeevishandel tekent zich af in de Hollandse visstapelmarkt Naarden: uit de twee bewaard gebleven rekeningen van de visstapel blijkt dat ook daar in het midden van de vijftiende eeuw voornamelijk zeevis (haring, schol en schelvis), al of niet gedroogd of gezouten, werd aangevoerd, vooral vanuit de belangrijkste vissersdorpen aan de Noordzeekust, zoals Wijk aan Zee, Egmond aan Zee en Beverwijk. Zoetwatervissen zoals aal en brasem werden vooral uit Zuiderzeevissersplaatsen als Muiden, Hoorn, Bunschoten, Monnikendam, Kampen en Vollenhove aangevoerd.³⁵

**Telambt en stapelrecht:
het economisch-institutionele kader voor de vishandel**

Aan de vishandel in Harderwijk lagen verschillende instituties ten grondslag. Het telrecht of telambt (*numeratio piscium*) was het monopolierecht om alle aan land gebrachte partijen vis door een gezworen teller te laten tellen, en daarover een heffing te innen. In Harderwijk behoorde dit recht oorspronkelijk tot het landsheerlijke domein, maar in 1302 werd het door graaf Reinald I aan het stadsbestuur van Harderwijk afgestaan.³⁶ Het is niet onwaarschijnlijk dat de verlening van het telambt aan de stad verband heeft gehouden met de financiële ondersteuning door de stad in de vorm van leningen aan de graaf. Deze was aan het einde van de dertiende eeuw in grote financiële moeilijkheden was geraakt, en ter compensatie van de leningen die hij bij zijn kapitaalkrachtige steden aanging moest de graaf talrijke landsheerlijke inkomstenbronnen aan hen verpanden of schenken.³⁷ Het telambt was geen specifiek Harderwijks verschijnsel: ook in andere laatmiddeleeuwse steden was het telambt onderdeel van de stedelijke economische infrastructuur. In de meeste laatmiddeleeuwse steden vormden

juist de inkomsten uit de indirecte belastingen, en dan voornamelijk de accijnzen op consumptiegoederen als wijn, bier en graan, de belangrijkste stedelijke inkomstenbron.³⁸ Wat echter opvalt is dat waar bijvoorbeeld in Zutphen de inkomsten uit het telambt slechts een fractie van de stedelijke inkomsten vormden, het voor het Harderwijker stadsbestuur juist de belangrijkste inkomstenbron was. Op basis van de in het rentenregister verantwoorde pachtsommen kan worden vastgesteld dat het telambt (inclusief het tegenjagen), wat de gemiddelde jaarlijkse pachtinkomsten in de vijftiende eeuw betreft, de belangrijkste inkomstenbron van het stadsbestuur vormde. Dit gegeven onderstreept het belang van de vishandel als economische sector in Harderwijk.

Inkomstenbron	Gemiddelde inkomsten (1431-1461) (Rijnse guldens)	% van jaarlijkse pachtinkomsten
Wijnaccijnzen	161,6	14,2
Bieraccijnzen	340,0	29,9
Telambt & tegenjagen	386,0	34,0
Land- en watertol	55,9	4,9

Gemiddelde jaarlijkse inkomsten uit verpachte inkomstenbronnen in Harderwijk, en gemiddeld aandeel in totale inkomsten (zoals verantwoord in het rentenregister), 1431-1461

Naast het telambt ontving Harderwijk van hertog Arnold in 1443 ‘hernieuwd’ het recht tot opslag voor alle zeevis die tussen Muiden en Kampen aan land werd gebracht. De latere toevoeging in de betreffende oorkonde van de woorden ‘op ‘t nije’ impliceert dat Harderwijk dit recht al langer moet hebben bezeten, alhoewel hiervoor verder geen bewijsmateriaal is. Wellicht werd bedoeld op een reeds langer bestaand gewoonterecht, zonder dat dit schriftelijk was vastgelegd. Tevens bevestigde de hertog de Zuiderzeestad in haar ‘gewoenten van der visscherijen’.³⁹ De bedoeling van de hertog bij de verlening van dit opslagrecht was in feite het creëren van een visstapelmarkt in Harderwijk, die de concurrentie met de Hollandse visstapel in Naarden kon aangaan. De stapeldwang wordt expliciet in de betreffende oorkonde vermeld: ‘(...) dat men geynen visch doir onse bedrijve, te water off te lande, voeren en sall dan tot Herderwijck ankoempt’.

De directe aanleiding voor deze (her)bevestiging van het Harderwijkse stapelrecht was een conflict tussen Harderwijk en Naarden over de vishandel. Naarden had reeds in 1342 stapelrechten ontvangen voor alle vis die in het graafschap Holland, Kennemerland en West-Friesland gevangen werd en die tussen Kampen en Muiden aan land gebracht zou worden. Daaronder viel ook alle vis die op de Zuiderzee werd gevangen, aangezien de Hol-

landse graven hun stroomregaal zeker sinds de late veertiende eeuw ook op de volledige Zuiderzee van toepassing beschouwden.⁴⁰ In 1442 werd de positie van Naarden als visstapel voor alle in Hollandse wateren gevangen vis, na eerdere verleningen in 1356 en 1395, door de Bourgondische hertog Filips de Goede (her)bevestigd.⁴¹ De problemen ontstonden met name doordat Naarden de herbevestiging van haar stapelrecht aangreep om dit stapelrecht met kracht af te dwingen. Het ging bij dit stapelrecht niet zozeer om de vanuit het Oostzeegebied aangevoerde partijen vis, een handelsstroom die zoals gezegd vanaf het begin van de vijftiende eeuw in belang afnam, maar eerder om het afdwingen van het stapelrecht voor in Hollandse territoriale (binnen)wateren gevangen vis. De aanspraken door Holland op de gehele Zuiderzee als onderdeel van het stroomregaal van de Hollandse graven hadden hierin dus vergaande consequenties.⁴² Juist gezien het sterk toenemende belang van de Hollandse visserij ten koste van de aanvoer vanuit Schonen sinds het begin van de vijftiende eeuw had deze stapelpolitiek van Naarden aanzienlijke nadelige gevolgen voor de vishandel naar Harderwijk. Het ging hierbij dus hoogstwaarschijnlijk vooral om de haring, schelvis, kabeljauw, aal en schol die in de kustwateren van de Noord- en Zuiderzee en rondom de Waddeneilanden werd gevangen.

Dit conflict leidde sinds 1442 tot verschillende confiscaties van met vis geladen schepen van Harderwijker kooplieden op de Zuiderzee, waartoe Muiden een aparte 'baerdze' (een snel oorlogsschip dat zowel gezeild als geroeid werd) had uitgerust.⁴³ Nadat ettelijke Harderwijker visschepen waren geconfisqueerd en naar Naarden waren gevoerd, werden ook twee schepen door Naarden in beslag genomen die 'uit open zee' naar Harderwijk waren gekomen, en daar op de rede voor anker wilden gaan. Dit leidde tot een tegenactie van Harderwijk: men wist de twee schepen te heroveren, en de overvallers uit Naarden werden in Harderwijk gevangengezet.⁴⁴ Een Harderwijker schipper, onderweg van Terschelling naar Harderwijk met een lading vis, werd hierop door Naarden gevangengenomen en daar vastgezet. Dergelijke kaapvaartactiviteiten waren de gangbare manier van maritieme oorlogvoering in de late middeleeuwen. Om het conflict beheersbaar te houden schreef het Harderwijker stadsbestuur in oktober 1442 enkele Hollandse Zuiderzeesteden en -eilanden aan (Amsterdam, Weesp, Monnikendam, Edam, Hoorn, Enkhuizen, Medemblik, Texel en Wieringen), met het verzoek geen Harderwijker visschepen of goederen in beslag te nemen, zoals Naarden op dat moment deed om het hernieuwde Naardense stapelrecht af te dwingen.⁴⁵ Het Harderwijker stadsbestuur verzekerde de

aangeschreven steden verder een gewapend geleide over de Zuiderzee voor de kooplieden die naar oude gewoonte hun partijen vis naar Harderwijk wilden transporteren en daar ter markt wilden brengen: '(...) op dat een yegelijk vaaren moghen mit sijnen visch an die merckt daar 't hem gelieft'.⁴⁶

Haven, markten en transportmiddelen: infrastructuur en regulering

Het belang van een goede haven-, markt- en transportinfrastructuur voor de economische en commerciële ontwikkeling van een laatmiddeleeuwse stad is reeds door meerdere auteurs onderstreept. Zo wees James Murray op het belang van de commerciële infrastructuur voor de positie van Brugge als handelsmetropool, terwijl ook Job Weststrate in het geval van Deventer op de goede ligging én de fysieke én institutionele infrastructuur in de stad zelf wees als mogelijke verklaring voor het succes van de Deventer jaarmarkten ten opzichte van omringende steden.⁴⁷ Deventer gold tot diep in de vijftiende eeuw als belangrijkste regionale jaarmarktcentrum in het IJsselgebied, waar ook de vishandel een prominente plaats innam. Niet alleen vormden de Overstichtse en Gelderse steden op zichzelf al belangrijke afzetmarkten met een aanzienlijke interne vraag naar vis, ook werden grote hoeveelheden vis over land naar Westfalen en Münster getransporteerd.⁴⁸ Op basis van de registratie van het handelsverkeer in het tussen 1439 en 1441 bijgehouden Kamper pondtolregister, waarin de tol werd bijgehouden die in die jaren werd geheven ter compensatie van geleden schade door Hollandse kaperactiviteiten, kan geconstateerd worden dat Hollandse kooplieden naast boter en laken ook grote partijen haring over de IJssel naar de Deventer jaarmarkten transporteerden.⁴⁹ Weststrate vermoedt zelfs dat de haringexport van vooral de Noord-Hollandse steden naar de markten in het IJsselgebied rond het midden van de vijftiende eeuw iets hoger heeft gelegen dan de vishandel vanuit de Hollands-Zeeuwse delta via de Waal en Rijn naar het Nederrijngebied.⁵⁰

Voor het transport van partijen vis naar verder landinwaarts gelegen afzetmarkten zoals Arnhem en Keulen vanuit Harderwijk was de aanwezigheid van voldoende karren, wagens en paarden van groot belang.⁵¹ Dat een goed toegeruste transportinfrastructuur door kooplieden als een belangrijke voorwaarde werd gezien bewijst een conflict dat in 1457 tussen Naarden en enkele andere Hollandse steden ontstond over de nadelige gevolgen van de stapeldwang van de Naardense visstapel. De gedelegeerden van de Hollandse steden wezen het Hof van Holland in Den Haag op het gebrek

aan voldoende afnemers én de gebrekkige transportmogelijkheden in Naarden om partijen vis vanuit Naarden richting het achterland te transporteren. In een klaagschrift uit 1457 van een aantal gedeputeerden van enkele Hollandse steden aan commissarissen van hertog Filips de Goede benadrukten de Hollandse steden de voordelen van Harderwijk als stapel- en handelsplaats voor vis ten opzichte van Naarden.⁵² Zo waren in Naarden, in tegenstelling tot Harderwijk, niet genoeg 'getouwen van waghnen, carren ende paerden', waarmee de partijen vis verder landinwaarts getransporteerd konden worden (zie voor het belang van het landtransport over de Veluwe hieronder).

Bovendien beklagden de Hollandse steden zich over de geringe aantallen handelaars die Naarden bezochten: de meeste opkopers van partijen vis hadden een duidelijke voorkeur voor Harderwijk en kochten daar hun handelswaar in.⁵³ De uitvoer naar het achterland (in het klaagschrift worden expliciet het Nedersticht, Gelre, Kleef, Westfalen, Münster en Keulen genoemd) werd door hertog Arnold verder belast door de heffing van een tol op alle viswagens en -karren die vanuit Naarden door Gelre werden getransporteerd, waardoor de concurrentiepositie van handelaars die in Naarden hun handel dreven aanzienlijk verslechterde.⁵⁴ De afstemming van vraag en aanbod was dus duidelijk een probleem dat Naarden parten speelde, een probleem dat klaarblijkelijk in Harderwijk niet speelde. Dit leidde er ook toe dat de vishandel in Naarden stagneerde, en daarom vaak partijen vis onverkocht opgeslagen moesten worden. Randvoorwaarden als een infrastructuur en de aanwezigheid van voldoende afzetmogelijkheden die van belang werden geacht voor het functioneren van een plaats als visstapel, waren in Harderwijk – althans in de ogen van de Hollandse steden – dus duidelijk beter dan in het Hollandse Naarden.

De aanwezigheid van voldoende transportmogelijkheden was echter niet genoeg om de Zuiderzeestad als handelsstad met Deventer te kunnen laten concurreren. Het feit dat Harderwijk gedurende de Hollandse handelsboycot van de Deventer jaarmarkten in de jaren 1463-1465 slechts één jaar heeft gediend als alternatieve locatie voor Deventer geeft duidelijk aan dat de op de vishandel gerichte (en door de Hollandse steden als zodanig geprezen) infrastructuur van de Zuiderzeestad voor grootschalige jaarmarkthandel ontoereikend bleek.⁵⁵ Allereerst speelde de geografische ligging Harderwijk parten. Weliswaar lag de stad aan de Zuiderzeekust, maar de kust was dermate ondiep dat grotere handelsschepen (zoals

de zeewaardige koggen) en zelfs Zuiderzeeschepen met een weliswaar mindere diepgang er niet konden aanmeren. Belangrijk onderdeel van de haveninfrastructuur waren dan ook de twee lange houten steigers die voor de Hoge Brugpoort en de latere Vispoort in de Zuiderzee reikten, waarvan de eerste voor het eerst in 1438 wordt vermeld.⁵⁶ In dit opzicht beschikte Kampen, met een langgerekte havenkade langs de linkeroever van de IJssel direct voor de stad en uitgerust met een kraan voor de overslag van zee- naar rivierschepen, over beduidend betere havenfaciliteiten.⁵⁷ Zodoende waren de havens langs de Zuiderzeekusten eerder als 'regionale' havens aan te merken, die binnen de markthiërarchieën in Noordwest-Europa op een secundair plan stonden ten opzichte van de grotere zeehavens in Antwerpen en Amsterdam.⁵⁸

Stadsplattegrond (vogelvluchtperspectief) van Harderwijk uit de Stedenatlas van Johan Blaeu, 1662. Hierop zijn duidelijk de twee steigers te zien die vanaf de Hogebrugpoort en de Vispoort in de Zuiderzee reiken, die echter ten onrechte tot aan de stadsmuur zijn ingetekend.

Om partijen vis vanaf de op de rede van Harderwijk voor anker liggende schepen aan land te kunnen brengen werden kleinere boten gebruikt, die door de zogenaamde 'tegenjagers' werden bediend.⁵⁹ Het in het rentenregister genoemde 'tegenjagen' of tegenjaaggeld was de stedelijke inkomstenbron uit de heffing die werd geïnd voor het gebruikmaken van de diensten van de tegenjagers of bootschuiers. De oorsprong van deze heffing blijft in nevelen gehuld; bij de verlening van het telambt in 1302 wordt over het tegenjagen in ieder geval met geen woord gerept. Voor de verpachting van het tegenjagen stelde het stadsbestuur meermaals regels vast. Degene die gedurende het jaar het tegenjagen had gepacht had de beschikking over maximaal drie boten, waarmee de op de rede van Harderwijk voor anker liggende visschepen tegemoet moesten worden gevaren.⁶⁰ Voordat andere schepen of kooplieden de visschepen mochten benaderen om partijen vis op te kopen, moest eerst de tegenjager aan boord zijn geweest om de lading te inventariseren, en diende het daarvoor verschuldigde tarief aan hem te worden afgedragen. In 1431 werd bovendien bepaald dat een tegenjager die meer vis aan land bracht dan de voor het tegenjagen geldende afdrachten, beboet werd met een boete van 1 lb. per te veel gevraagde vis. Op deze manier trachtte het stadsbestuur malversaties door de tegenjagers tegen te gaan.

De ordonnantie op het tegenjagen uit 1431 bepaalde voor uiteenlopende vissoorten het tarief: vermeld worden hierin bolk, schelvis, wijting, schol, aal, haring, brasem, baars, snoek en karper. Opvallend is dat ook in het tarief voor het tegenjagen vooral afdrachten in natura worden genoemd, en vrijwel geen geldbedragen. In dezelfde ordonnantie werd verder bepaald dat de door lokale Zuiderzeevissers gevangen vis ('van visch die met toicheners ofte reppeniers gevangen is') vrijgesteld was van het betalen van tegenjaaggeld, tenzij ze de vis die ze aan boord hadden niet zelf hadden gevangen maar van anderen schepen hadden opgekocht. Daarmee werd getracht de lokale visserij een sterkere concurrentiepositie te bieden op de Harderwijker vismarkten ten opzichte van de vishandelaren die van elders partijen vis de stad binnenbrachten.

Verder trachtte het stadsbestuur de tussenhandel zoveel mogelijk tegen te gaan: net als in de Kamper keuren ten aanzien van de vishandel werd voorverkoop uitdrukkelijk verboden.⁶¹ In de verpachtingsvoorwaarden van 1444 is in het rentenregister bovendien vastgelegd dat geen enkele opkoper van vis de visschepen mocht benaderen voordat een tegenjager

de partijen had gecontroleerd en het daartoe verschuldigde tegenjaaggeld had geïnd.⁶² Uit de ordonnantie blijkt ook dat wie vis per 'dragersmand' verkocht, deze manden van de stad moest lenen. De manden werden door de tegenjagers van stadswege uitgeleend. Het stadsbestuur liet deze manden speciaal vervaardigen door de mandenmakers in de stad.⁶³ De inhoudsmaat was door het stadsbestuur gestandaardiseerd, waardoor de koper wist welke hoeveelheid vis hij geleverd kreeg.⁶⁴ Deze vorm van regulering was bij uitstek bedoeld om het vertrouwen tussen koper en verkoper te vergroten, de transactiekosten te verlagen en daarmee Harderwijk als handelscentrum aantrekkelijk te maken voor kooplieden om hun handelswaar juist daar te koop aan te bieden.

Evenals in andere steden werd de vishandel en -verkoop in Harderwijk door het stadsbestuur sterk gereguleerd vanwege de bederfelijkheid van de aangeboden waar.⁶⁵ Belangrijk was sowieso dat verse vis niet vermengd mocht raken met eerder ter verkoop aangeboden vis, terwijl de verschillende soorten vis ook niet met elkaar vermengd mochten worden. Bovendien werd het kaken en het schoonspoelen van vis op straat verboden.⁶⁶ Ook werden diverse ordonnanties uitgevaardigd die bedrog en malversaties tegen moesten gaan. Zo werd al vroeg bepaald dat men geen 'tonneguet' (geconserveerde, gezouten vis die in tonnen werd aangevoerd) als 'korfguet' (waarin voornamelijk verse vis werd verpakt) te koop mocht aanbieden, tenzij de verkoper dit aangaf door middel van een rode lap aan een stok.⁶⁷ Bovendien bepaalde het stadsbestuur in 1508 dat men geen 'ranen' (kleine schelvisen) onder grotere vissen in korven te koop aan mocht bieden.⁶⁸

Ondanks stedelijke bepalingen en het toezicht op de vishandel door gezworen tellers en marktmeesters kon men de kwaliteit van de uitgevoerde partijen vis niet altijd garanderen. Zo klaagde het stadsbestuur van Keulen in 1410 bij het Harderwijker stadsbestuur over de wijze van conservering van de partijen vis die vanuit Harderwijk werden aangeleverd. Harderwijk antwoordde daarop dat er in de stad nauwelijks schelvis, wijting en schol ingezouten werd, maar dat dit reeds gezouten werd aangevoerd, waarschijnlijk vanaf de Waddeneilanden.⁶⁹ Enkele decennia later in 1456 stuurde het Keulse stadsbestuur Harderwijk een uitvoerige klachtenbrief over de kwaliteit van de vis die in korven en tonnen vanuit Harderwijk werd aangevoerd. Zo klaagden kooplieden over het onnauwkeurig afhouwen van de vissenkoppen bij de verwerking ervan. Bovendien klaagde men over

het feit dat de tonnen en korven te zwaar werden gemaakt, waardoor de netto-inhoud van de tonnen aanzienlijk lager was dan vroeger.⁷⁰

Ook de fysieke marktorganisatie was strikt door het stadsbestuur gereguleerd: bepaald werd onder meer dat partijen zeevis uitsluitend mochten worden verhandeld in de Bruggestraat, vanaf de Hoge Brug tot aan het Minderbroederklooster aan de Markt.⁷¹ De huidige Vismarkt werd pas in 1563 als zodanig aangeduid; in enkele vijftiende-eeuwse bronnen wordt gesproken over de 'toichersmarct'. De Harderwijker amateurarcheoloog Feenstra ging er daarom vanuit dat dit marktplein oorspronkelijk niet bestemd is geweest voor de vishandel, maar dat zich hier opslagplaatsen of rokerijen van Zuiderzeevissers hebben bevonden.⁷² Gezien de middeleeuwse naamgeving, de omvang van het marktplein én een aantal verspreide bepalingen van het stadsbestuur vermoed ik eerder dat op dit marktplein de door lokale Zuiderzeevissers gevangen en bewerkte partijen vis (voornamelijk bokking) werden verkocht. Bovendien heeft Hovenkamp betoogd dat niet alle vis via de landsheerlijke visafslag in Harderwijk werd verhandeld: het recht op de afslag van haring en bokking zou namelijk aan het stadsbestuur zijn toegekomen. Verondersteld wordt dan ook dat in de functionele organisatie van de vishandel binnen de stadsmuren van Harderwijk een fysieke scheiding is gemaakt tussen de lokale en interregionale handelsstromen.

Deze fysieke organisatie van marktpleinen op basis van landsheerlijke en stedelijke markt- en handelsrechten vinden we bijvoorbeeld ook in Arnhem terug.⁷³ Daar werden de jaarmarkten (met de daaraan verbonden landsheerlijke markt- en tolrechten én infrastructuur zoals herbergen en lakenhallen) op en rond het St. Janskerkhof en sinds de late dertiende eeuw op de Nieuwe Markt (thans de Korenmarkt) gehouden. De weekmarkten werden georganiseerd op en rondom de Oude Markt, wat tevens het politieke centrum voor het stadsbestuur was en waar de aan de detailhandel gekoppelde stedelijke diensten en infrastructuur zoals de waag en het vleeshuis zich bevonden. Ook in Keulen vond de vishandel in verschillende vissoorten ruimtelijk gescheiden plaats op verschillende marktpleinen: de handel in verse en gezouten vis werd op verschillende markten georganiseerd, terwijl de handel in bokking op de Hooimarkt plaatsvond.⁷⁴ We kunnen dan ook de hypothese formuleren dat de Tegers- of Vismarkt in Harderwijk specifiek bedoeld was voor de verkoop van door lokale Zuiderzeevissers aan land gebrachte en bewerkte vis, terwijl de visafslag rondom

de Hogebrugpoort voornamelijk gericht was op de doorvoerhandel van partijen vis die bestemd waren voor het interregionale handelsverkeer. Het zal hier zijn geweest dat Keulse, Nederrijnse en Gelderse kooplieden hun partijen vis hebben opgekocht, om vervolgens voornamelijk via Arnhem hun partijen richting de landinwaarts gelegen afzetgebieden te (laten) transporteren.

Transport over de Veluwe naar Arnhem

Nadat kooplieden uit Keulen of andere Gelderse en Nederrijnse steden hun partijen vis op de Harderwijker markt hadden opgekocht moesten deze partijen uiteraard naar hun bestemming getransporteerd worden. Zoals hierboven al kort is aangestipt was het transport over de Veluwe met behulp van viskarren en -wagens een belangrijke manier om de in Harderwijk aan land gebrachte partijen vis verder landinwaarts te vervoeren. Alhoewel transport via waterwegen over het algemeen efficiënter was dan landtransport, en dus vermoed mag worden dat de handelsstromen naar de Deventer jaarmarkten én vanuit de Hollandse delta over de grote rivieren naar Keulen omvangrijker waren dan die over de Veluwe, vormde ook Harderwijk een belangrijke schakel in de doorvoerhandel van vis naar het binnenland van Gelre en de steden in het Nederrijnse *hinterland*. De landwegen over de Veluwe waren voor het transport van in Harderwijk aan land gebrachte en verhandelde partijen vis dus de belangrijkste route naar Arnhem, waar de overslag van partijen vis naar rivierschepen plaatsvond voor transport naar Keulen.⁷⁵ Dit komt duidelijk tot uitdrukking in enkele bewaard gebleven registraties van transacties tussen Harderwijker en Keulse vishandelaars in de Harderwijker recognitieboeken, de registers van vrijwillige rechtspraak van de Harderwijker schepenen. In 1459 bijvoorbeeld verplichtte een Harderwijker burger zich bij de verkoop van een partij van zes last wijting aan de Keulse vishandelaar Jan van Dorth, om deze partij tot onder de kraan aan de Rijnsoever bij Arnhem te vervoeren. Van daaruit diende de lading per schip naar Keulen getransporteerd te worden.⁷⁶

Het groeiende belang van de vishandel via de landhandelsroute naar Arnhem komt tot uiting in de heffing van een accijns op de lokale vishandel, die in het midden van de veertiende eeuw door het Arnhemse stadsbestuur werd ingevoerd. Deze zogenoemde karaccijns, die voor het eerst als 'assisa carrucarum piscium' in de stadsrekening van 1356 opduikt, betrof een belasting op de viskarren die vanuit Harderwijk de stad werden binnengebracht.⁷⁷ Of met deze karaccijns alle vanuit Harderwijk aangevoerde

viskarren werden belast, dus ook de ladingen die voor de doorvoerhandel op Keulen waren bestemd, of dat hiermee alleen de lokale visverkoop vanaf de viskarren die op de vismarkt aan het Grote Oord stonden werd belast is niet met zekerheid uit te maken. Maar aangezien accijnzen in de meeste gevallen de detailhandel en lokale consumptie belastten en niet de interregionale handelsstromen, mogen we ervan uitgaan dat de Arnhemse karaccijs toch vooral de lokale visverkoop heeft belast.⁷⁸

Rond het midden van de veertiende eeuw vaardigde het Arnhemse stadsbestuur een stadskeur uit die handelaren verbood om '(...) uter stadt [te] gheen teghen die carren ofte teghen die scepe voercoep te doene aen die vissche'.⁷⁹ Ook hier trad men dus al vroeg op tegen de prijsopdrijvende effecten van tussenhandel. Toch moet Arnhem op zichzelf al voor Harderwijk een belangrijke afzetmarkt hebben gevormd: binnen het eigen kwartier waren Arnhem en Harderwijk de grootste bevolkingscentra. Ook Zutphen werd door Harderwijk regelmatig van vis voorzien.⁸⁰ Het grootste gedeelte van in Zutphen ter markt gebrachte vis zal echter ongetwijfeld via de IJssel en de markten in Deventer zijn aangevoerd, maar ook hier zullen kooplieden de landweg tussen Harderwijk en Zutphen over de Veluwe als secundaire transportroute hebben benut.⁸¹

Een detail uit een kaart van dr. Godert Pannekoek uit 1574, met daarop de havenkade en de stadskraan van Arnhem, gelegen aan de Rijn net buiten de Rijnpoort (ten westen van de stad) (Gelders Archief, Oud-archief Arnhem, inv.nr. 2422)

Het belang van de transportroute over de Veluwe naar Arnhem wordt onderstreept door het feit dat Harderwijk in de jaren veertig van de vijftiende

eeuw meebetaalde aan de aanleg van een verharde verbinding tussen de Arnhemse Rijnpoort en de nieuw aangelegde havenkade langs de Rijn net buiten deze poort.⁸² In 1449 volgde de bouw van een kraan aan de Rijnkade, die de overslag van goederen van land naar water moest faciliteren. Toen in 1549 tussen Arnhem en Harderwijk onenigheid ontstond over de betaling van het kraangeld in Arnhem verklaarden verschillende getuigen dat Harderwijker burgers in Arnhem waren vrijgesteld van het betalen van kraangeld, aangezien zij de aanleg van de weg tussen de Rijnpoort en de kraan hadden gefinancierd.⁸³

Ook in andere opzichten was de goederenuitwisseling tussen Arnhem en Harderwijk van cruciaal belang. Arnhem was een belangrijke regionale graanmarkt, die een verdeelfunctie vervulde voor het graan dat zowel vanaf de Veluwse domeingoederen alsook vanuit Kleef en Gulik werd aangevoerd. In Arnhem werd dit graan in de vele kelders en pakhuizen – onder andere aan de Nieuwe Markt – opgeslagen en doorverkocht.⁸⁴ Het is dan ook opmerkelijk te noemen, dat in 1491 – een jaar waarin misoogsten grote graanschaarste veroorzaakten en de levensmiddelenvoorziening in de steden onder druk zetten – bij het uitvaardigen van een uitvoerverbod voor graan vanuit Arnhem een uitzondering werd gemaakt voor Harderwijk. In de betreffende ordonnantie staat te lezen dat Arnhemse burgers '(...) die mit oeren karren to Herderwijck degelix varen ende vysch halen, dair die burgeren gemeynlick cleyn ende groet oir noetdorsst van hebben sullen' iedere week een malder tarwe- of weitemeel mochten uitvoeren naar Harderwijk 'om visch dair om to kopen ende wederom bynnen Arnhem to brengen'.⁸⁵ Deze opvallende ordonnantie geeft – hoe beperkt ook – een duidelijke mate van complementariteit van de uitgewisselde levensmiddelen weer.

Het telambt en tegenjagen: een kwantitatieve verkenning

De gegevens uit het vijftiende-eeuwse rentenregister van de stad onderstrepen het belang van het Harderwijkse telambt voor de stedelijke financiën. In veel laatmiddeleeuwse steden in Noordwest-Europa vormden indirecte belastingen in de vorm van accijnzen – vooral die op wijn, bier en graan – de belangrijkste inkomstenbron voor het stadsbestuur.⁸⁶ Ook in Harderwijk werden accijnzen op wijn en bier geheven, maar de totale jaarlijkse inkomsten uit de verpachting van deze accijnzen bleven duidelijk achter bij de inkomsten uit de verpachting van het telambt. De inkomsten uit de jaarlijkse verpachting van het telambt zijn daarmee een belangrijke

indicator voor de economische conjunctuur van de vishandel in Harderwijk. Het telambt werd in ieder geval sinds 1431, maar hoogstwaarschijnlijk al daarvoor, door het stadsbestuur in vier percelen verpacht, wat betekende dat de stad ook vier gezworen tellers in dienst had. Zij dienden de aan land gebrachte vis te tellen en vervolgens aan de hand van door het stadsbestuur vastgelegde tarieflijsten de verschuldigde afdracht te innen, hetzij in natura, hetzij in de vorm van een (klein) geldbedrag. De vissen die als afdrachten aan de tellers toekwamen werden door hen vervolgens ook op de Harderwijker markt aangeboden en te gelde gemaakt.⁸⁷

Twee van deze tarieflijsten uit de vijftiende eeuw (1431 en 1455) zijn bewaard gebleven. De in deze lijsten gehanteerde maten en vissoorten vergen enige nadere toelichting. Voor partijen brasem, baars, snoek en haring moesten vier exemplaren per tal worden betaald, waarbij een 'tal' een aantal van 200 stuks aanduidde.⁸⁸ Het ging hierbij dus om een heffing van 2% op de doorgevoerde partijen vis.

Tot in de zestiende eeuw kwamen de zojuist genoemde vissoorten relatief veel voor langs de oostelijke kusten van de Zuiderzee en in de IJsseldelta vanwege het relatief lage zoutgehalte in de oostelijke kustwateren van de Zuiderzee.⁸⁹ Baars, brasem en karper werden in de late middeleeuwen veel gegeten, en werden langs de kusten van de Zuiderzee in grote aantallen gevangen.⁹⁰ Het feit dat de zuidwestelijke Zuiderzee sneller verziltte dan de oostelijke kustwateren leidde ertoe dat zoetwatervissen zich steeds meer in de oostelijke kustwateren gingen ophouden. Dit stelde vissers uit onder andere Kampen, Harderwijk en Elburg nog lang in staat om voor hun kusten vooral op zoetwatervis-

De tarieflijst voor het telambt uit 1431
(Streekarchivariaat Noordwest-Veluwe,
Oud-archief Harderwijk, inv.nr. 473, fol. 48v.)

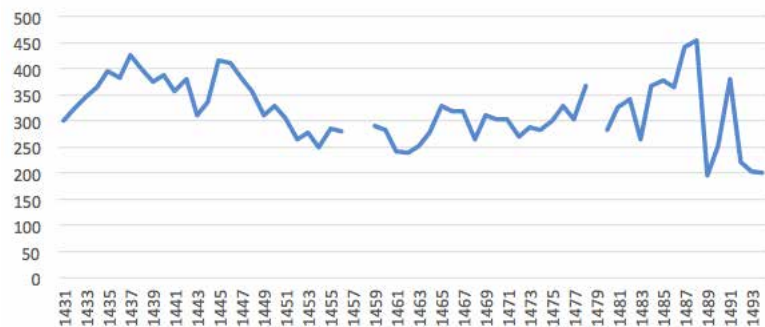
sen te vissen. Het stijgend aantal Hollandse vissers dat ook in het oostelijke deel van de Zuiderzee zijn netten uitwierp, leidde tot een toenemende bevisving van de visgronden. Dat veroorzaakte vooral in de zestiende eeuw conflicten met de Overstichtse en Gelderse vissersplaatsen.⁹¹

Partijen vis die door lokale vissers op de Zuiderzee waren gevangen en met hun eigen schepen ('toigeners' of 'reppenens') aan land werden gebracht waren evenwel vrijgesteld van betaling van telgeld.⁹² Ook inwoners van de Veluwe waren vrij van het betalen van tel- of tegenjaaggeld over zelf gevangen vis, maar moesten dit wel afdragen wanneer zij vis in Harderwijk opkochten en daarna uitvoerden. Een keur uit 1470 die de doorverkoop of uitvoer van lokaal gevangen vis verbiedt, waarvoor geen telgeld afgedragen hoefde te worden, (genoemd worden de zoetwatervissen baars, karper en snoek) staat hiermee in verband.⁹³

Op basis van de in het rentenregister geregistreerde pachtsommen is voor de periode 1431-1494 een reconstructie gemaakt van de ontwikkeling van de vishandel in Harderwijk. De inkomsten uit de verpachtingen van het telambt vormden zoals gezegd in de vijftiende eeuw de belangrijkste inkomstenbron van het Harderwijker stadsbestuur. Dit is zonder meer een bewijs voor het grote belang van de vishandel als economische sector binnen de lokale economie: in bijvoorbeeld Arnhem en Zutphen vielen de inkomsten uit het telambt in het niet bij de inkomsten uit de verschillende accijnzen die voornamelijk op wijn en bier werden geheven.⁹⁴

Na aanvankelijk toenemende inkomsten in de vroege jaren dertig van de vijftiende eeuw, zette na 1437 een daling in van de inkomsten uit het telambt: tussen 1437 en 1461 daalden de jaarlijkse pachtinkomsten van 427 naar 240 Rijnse gulden. Alleen in de jaren 1443-1446 en 1463-1465 zien we nog een kortstondige opleving van de inkomsten uit het telambt. Een mogelijke eerste verklaring voor de duidelijk teruglopende inkomsten uit het Harderwijker telambt tussen 1437 en 1441 zou gevonden kunnen worden in de nadelige effecten die het conflict tussen de Hollandse steden enerzijds en de Wendische Hanzesteden anderzijds in die periode teweegbracht. Als gevolg van Hollandse kaapvaartactiviteiten op de Zuiderzee kwam de handel via de Zuiderzee op Harderwijk waarschijnlijk onder druk te staan.⁹⁵ Dat de hiervoor reeds beschreven klachten van Harderwijk over de nadelige effecten van de visstapel van Naarden op de vishandel niet volledig ongegrond waren, blijkt wel uit de snel teruglopende inkomsten uit het

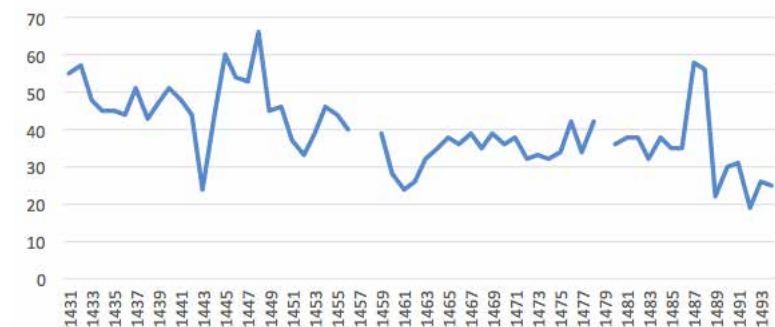
Harderwijker telambt in de jaren 1437-1442, met een dieptepunt tijdens het conflict met Naarden in 1442. Ook het conflict met Naarden over de visstapel zal de inkomsten uit het Harderwijker telambt dus hebben gedrukt. De bevestiging van het Harderwijker stapelrecht in 1443 en het beslechten van het conflict met Naarden in datzelfde jaar had een duidelijk, zij het zeer tijdelijk effect: tussen 1443 en 1446 stegen de inkomsten uit het telambt aanzienlijk. Tussen 1446 en 1462 zakten de inkomsten uit het telambt echter fors in. Tussen 1463 en 1465 vertoonden de inkomsten uit het telambt, na een jarenlange teruggang, een kortstondige, maar exponentiële groei. Die groei houdt ongetwijfeld verband met het handelsconflict tussen Deventer en Holland, die leidde tot een Hollandse boycot van de Deventer jaarmarkten, waardoor zowel Keulse als Hollandse kooplieden op zoek moesten naar alternatieve markten en aanvankelijk uitweken naar Harderwijk.⁹⁶ Tijdens de eerste Bourgondische bezetting (1473-1477) stegen de inkomsten uit het telambt duidelijk, wellicht doordat vanwege de machts-overname van de Bourgondiërs in Gelre in die jaren minder conflicten op de Zuiderzee ontstonden tussen Hollandse en Gelderse steden over visserij-rechten. In de chaotische periode tussen 1478 en 1483 zakten de inkomsten uit het telambt echter weer in. We zien dat politieke omstandigheden van belang waren voor de ontwikkeling van de vishandel in de stad.

GRAFIEK 1: Inkomsten uit het telambt in Harderwijk, in Rijnse guldens, 1431-1494

Opmerkelijk is evenwel de scherpe stijging van de inkomsten tussen 1483 en 1487, en de even scherpe daling ervan in 1488, waarvoor een verklaring voorsnog ontbreekt. De opleving in de jaren 1490-1491 kan – zoals we eerder al aangaven – in verband gebracht worden met productsubstitutie gedurende de graanschaarste in die jaren: bij gebrek aan broodgraan gingen men ertoe over om meer vis naar Arnhem te exporteren, in ruil voor graan.

De conjunctuur van de vishandel in Harderwijk vertoont opmerkelijke overeenkomsten met de economische conjunctuur in Arnhem en de aan de vishandel vanuit Harderwijk gekoppelde inkomsten uit de karaccijs: relatief hoge (en stijgende) inkomsten tot circa 1446, stagnatie in de navolgende decennia, en een scherpe crisis in de laatste jaren van de vijftiende eeuw.⁹⁷

GRAFIEK 2: Inkomsten uit de karaccijs te Arnhem, in oude schilden, 1356-1540

Nauw verbonden met de inkomsten uit het telambt waren de inkomsten uit het zogenaamde 'tegenjagen'. Om ontduiking tegen te gaan werd in de verpachtingsvoorwaarden voor het jaar 1443 bepaald dat geen enkele boot de visschepen die voor Harderwijk afmeerden mocht benaderen om partijen vis op te kopen, voordat een tegenjager het verschuldigde tegenjaaggeld had geïnd.⁹⁸ De scherpe inzinking van de inkomsten uit het tegenjagen in 1443 zullen ongetwijfeld te maken hebben gehad met het conflict met Naarden. Zoals we hebben laten zien, vertoonden de inkomsten uit het telambt tussen 1443 en 1446 een duidelijke, zij het uitermate korte opleving, wat wordt ondersteund door scherp stijgende inkomsten uit het tegenjagen, die zelfs nog in 1448 tot recordhoogte stegen. Daarna laten ook de inkomsten uit het tegenjagen tussen 1448 en 1461 een scherpe daling zien. De stijging tussen 1462 en 1465 laat ook hier duidelijk zien dat het conflict tussen Holland en Deventer de positie van Harderwijk kortstondig heeft verbeterd.

De gegevens die de inkomsten uit het tegenjagen ons bieden, onderstrepen de hierboven reeds gemaakte analyse, namelijk dat de vishandel in Harderwijk het in de jaren vijftig van de vijftiende eeuw zwaar te verduren kreeg. Of hierin vraag- of aanbod-gerelateerde factoren een rol hebben gespeeld, is onduidelijk: we beschikken in ieder geval over te weinig gege-

vens voor wat betreft de vangstopbrengsten van de Zuiderzeevervisserij, en we hebben te weinig bronnen om te kunnen achterhalen of Harderwijk het wellicht toch heeft afgelegd tegen Naarden. De inkomsten uit het tegenjagen geven tevens aan dat de vishandel in de jaren na 1488 zware klappen te verduren kreeg: in de jaren 1488-1494 lagen de inkomsten – net als bij het telambt – aanzienlijk lager dan in de voorgaande decennia (grafiek 2). Wel is er een mogelijk verband te leggen met de economisch-politieke realiteit in Gelre die het tweede en derde kwart van de vijftiende eeuw tekende. De conflicten tussen Keulen en Gelre, die hun oorsprong hadden in de Rijksban die in 1431 over Gelre werd uitgesproken, intensiverden scherp na 1445. Centraal daarin staat het conflict rondom de inbeslagname door Gelderse beambten van een grote partij stokvis, die toebehoorde aan de Keulse koopman Herman van der Hallen.⁹⁹ Het conflict escaleerde in de loop van de jaren vijftig van de vijftiende eeuw, en groeide in 1465 zelfs uit tot een heuse handelsoorlog. Bovendien is het niet uit te sluiten, dat ook de beëindiging van de conflicten tussen Holland en de Hanze in 1443 de vishandel naar Deventer ten koste van Harderwijk heeft doen herleven.

GRAFIEK 3: Inkomsten uit het tegenjagen in Harderwijk, in Rijnse guldens, 1431-1494

Na 1494 zwijgt het Harderwijker rentenregister over de inkomsten die de verpachtingen van het telambt en het tegenjagen genereerden. Ook de inkomsten uit de verpachting van de bier- en gruitaccijns verdwijnen in dat jaar overigens uit het rentenregister. De meest logische verklaring hiervoor is een wijziging in de inningsvorm voor deze stedelijke inkomstenbronnen. Met het verpachten van deze inkomstenbronnen had het stadsbestuur vermeden dat het een complexe en kostbare organisatie voor het controleren en beheren van de accijnzen en tollens moest optuigen. Ook wentelde het daarmee de risico's van eventuele financiële tegenvallers af op de belas-

tingpachters. Bovendien was men door verpachting ervan verzekerd dat er in vaste termijnen grotere bedragen konden worden geïnd, in plaats van dat belastingopbrengsten maar mondjesmaat binnendruppelden. Verpachting gaf ook meer budgettaire mogelijkheden, aangezien het stadsbestuur al aan het begin van het boekjaar een schatting kon maken van de te verwachten inkomsten, en daarop voor wat betreft het uitgavenpatroon en eventuele investeringen kon voortborduren.¹⁰⁰ Onderzoek naar de stadsfinanciën van Arnhem en Zutphen heeft echter ook aangetoond dat toenemende financiële problemen en economische onzekerheid ertoe leidden dat de stadsbesturen noodgedwongen moest overstappen op inning in regie, dat wil zeggen in eigen beheer. Dit kwam niet alleen doordat potentiële pachters vanwege twijfels over de rentabiliteit van hun investering huiverig waren om bij de verpachting een bod uit te brengen, maar ook omdat de burgerij in toenemende mate invloed wist te krijgen op het financiële beleid van het stadsbestuur. Vanwege de grote financiële problemen van de steden, waarvoor de burgerij de stedelijke elites verantwoordelijk hield, wantrouwde men het verpachtingensysteem, dat mogelijke malversaties in de hand zou werken. In zowel Arnhem als Zutphen leidden crisissituaties en een als gevolg daarvan toegenomen invloed van de gilden en burgerij op het financiële beheer aan het einde van de vijftiende eeuw tot een verschuiving van belastinginning via verpachting naar inning in regie.¹⁰¹

In Harderwijk deed zich in 1490 een soortgelijk conflict voor tussen de oude patriciaatsfamilies die het stadsbestuur monopoliseerden en de burgerij. Ook in Harderwijk leidden financiële problemen tot inmenging van de burgerij in het financiële beheer van het stadsbestuur. Vanaf 1490 kozen 24 burgergedelegeerden uit hun midden vier rentmeesters, die samen met de twee rentmeesters uit het stadsbestuur de stadsfinanciën en de stedelijke schuldenlast moesten beheren.¹⁰² De financiële problemen van de stad kunnen ertoe hebben geleid dat in 1495 is gekozen voor inning in regie in plaats van verpachting. De oudste bewaard gebleven stadsrekening over het boekjaar 1503/1504 wijst uit dat de stad in ieder geval in dat jaar inderdaad was overgestapt op inning in regie: de inkomsten uit het telambt worden in de stadsrekening nu per twee weken geadministreerd.¹⁰³

Besluit

In dit artikel is op basis van het vijftiende-eeuwse rentenregister van Harderwijk een kwantitatieve verkenning uitgevoerd naar de conjunctuur van de vishandel in de Zuiderzeestad. Vast staat dat de inkomsten uit het in 1302 door het stadsbestuur van de graaf verworven telambt de belangrijkste inkomstenbron van de stad was, nog voor de wijn- en bieraccijnzen. Dit onderstreept het belang van de visserij en de vishandel als economische sector in de laatmiddeleeuwse samenleving van Harderwijk. Het geeft meer reliëf aan de reeds bekende institutionele kaders van de vishandel in Harderwijk. Bovendien heeft een nadere verkenning van de fysieke infrastructuur opgeleverd, dat de intern-stedelijke infrastructuur een functionele scheiding kende tussen de interregionale doorvoerhandel en de lokale detailhandel. De interregionale handelsstroom en de daaraan gekoppelde visafslag was geografisch geconcentreerd rondom de plek waar de partijen vis vanaf de aanleggende vrachtschepen vanuit Holland én het Oostzeegebied de stad werden binnengebracht, namelijk de aan de zeezijde gesitueerde Hogebrugpoort. De tweede marktplaats was waarschijnlijk de latere Vismarkt, waar de lokale vissers de opbrengsten van hun visserijactiviteiten verwerkten en aan de man brachten.

Daarnaast hebben we geprobeerd aan te tonen, dat de vishandel van Harderwijk sterk verbonden was aan de landhandelsroute naar Arnhem. Arnhem vormde een belangrijk overslagpunt voor de partijen schelvis, haring en bokking die hun weg vonden richting het grootste consumptiecentrum van geconserveerde visartikelen, namelijk de stapelmarkt Keulen. Harderwijk investeerde medio jaren veertig van de vijftiende eeuw in de economische infrastructuur in Arnhem, onder andere in de bereikbaarheid van de Rijnhaven daar, wat de economische belangen van Harderwijk in de doorvoerhandel richting Keulen onderstreept. Bovendien heeft de kwantitatieve analyse van de in het Harderwijker rentenregister geregistreerde inkomsten die verbonden waren aan de vishandel binnen de Zuiderzeestad, namelijk de inkomsten uit het telambt en het tegenjagen, aangetoond dat het conflict tussen Naarden en Harderwijk een korte, maar duidelijk negatieve invloed heeft gehad op de stedelijke inkomsten. Daarnaast tonen de hier gepresenteerde gegevens aan dat de vishandel in Harderwijk na circa 1448 begon te stagneren, met een kortstondige opleving in de vroege jaren zestig van de vijftiende eeuw, toen Harderwijk als alternatieve handelsplaats ging dienen tijdens het conflict tussen Holland en Deventer. In de late vijftiende eeuw liepen de inkomsten uit het telambt en het tegenjagen

nog verder terug. Ook Harderwijk kreeg te maken met de economische gevolgen van de conflicten tussen Gelre en de Bourgondisch-Habsburgse vorsten. Gezien het relatief grote belang van deze inkomstenbron voor het Harderwijker stadsbestuur vormden de teruglopende inkomsten uit de vishandel binnen de stad één van de factoren die een rol speelden in het ontstaan van de financiële problemen waarin de stad rond 1490 verzeild was geraakt. Net als in andere Gelderse steden zoals Zutphen en Arnhem vormden deze financiële problemen de hefboom voor de burgerij en de gilden om hun invloed op het financiële beheer en uiteindelijk het stadsbestuur te versterken.

Voetnoten:

- ¹ P. van Dam en M. van Winter, 'Theorie en praktijk van eetregimes in de middeleeuwen', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 29 (2003) 385-412, aldaar 393-397.
- ² J.H. Barrett, A.M. Locker en C.M. Roberts, "'Dark age economics" revisited: the English fish-bone evidence, 600-1600', in: L. Sicking en D. Abreu-Ferreira (red.), *Beyond the catch. Fisheries of the North Atlantic, the North Sea and the Baltic*, 900-1850, *The Northern World* 41 (Leiden/Boston 2008) 31-59, aldaar 35-36. Zie voor het belang van de binnenvisserij in de laatmiddeleeuwse Nederlanden o.a. D. de Boer, "'Roerende vanden visscheryen". Enkele aspecten van de visvangst in Holland en Zeeland tot de Sint Elizabethsvloed van 1421', in: D. de Boer, E. Cordfunke en H. Sarfatij (red.), *Holland en het water in de middeleeuwen. Strijd tegen het water en beheersing en gebruik van het water*, Publicatie van de Stichting 'Comité Oud Muiderberg' 71 (Hilversum 1997) 115-140. Het belang van de lokale visserij binnen Gelre tot in de twaalfde eeuw kan bijvoorbeeld ook worden afgeleid uit de faunaresten die bij het 's Gravenhof te Zutphen zijn aangetroffen. De resten van geconsumeerde vis tonen aan dat ook hier voornamelijk zoetwatervissen, vooral karperachtigen, ter tafel zijn gekomen; zie T.A. Spitzers, 'Van 's heren dis. Faunaresten van rond het jaar 1000 uit een afvalkuil op het Zutphense gravenhof', in: M. Groothedde, G.E. Hartman en M.R. Hermans (red.), *De Sint-Walburgiskerk in Zutphen. Momenten uit de geschiedenis van een middeleeuwse kerk (Zutphen 1999)* 62-64.
- ³ J. Weststrate, *In het kielzog van moderne markten. Handel en scheepvaart op de Rijn, Waal en IJssel*, ca. 1360-1560, *Middel-eeuwse Studies en Bronnen* 113 (Hilversum 2008) 94.
- ⁴ *Ibidem*, 270.
- ⁵ V. Henn, 'Der hansische Handel mit Nahrungsmitteln', in: G. Wiegmann en R.E. Mohrmann (red.), *Nahrung und Tischkultur im Hanseraum, Beiträge zur Volkskultur in Nordwestdeutschland* 91 (Münster/New York 1996) 23-48.
- ⁶ Zie voor de jaarmarkt- en vishandel op Schonen voornamelijk de studie van Carsten Jahnke, *Das Silber des Meeres. Fang und Vertrieb von Ostseehering zwischen Norwegen und Italien (12.-16. Jahrhundert)*, Quellen und Darstellungen zur hansischen Geschichte. Neue Folge 49 (Keulen/Weimar/Wenen 2000). Zie ook C. Jahnke, 'The medieval herring fishery in the Western Baltic' in: Sicking en Abreu-Ferreira (red.), *Beyond the catch*, 157-186, aldaar 161-178.
- ⁷ Weststrate, Kielzog, 95.
- ⁸ B. Kuske, 'Der Kölner Fischhandel vom 14.-17. Jahrhundert', *Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst* 24 (1905) 227-313, aldaar 234-236.
- ⁹ Zie hiervoor Y.N. Ypma, *Geschiedenis van de Zuiderzeevervisserij* (Haarlem 1962) en T.S. Jansma, 'Elburgs economisch verleden', in: *Elburg afgesloten van open water. Onderzoekingen in verband met de betekenis des Zuiderzee-inpoldering voor de gemeente Elburg, Publikaties van de Stichting voor het Bevolkingsonderzoek in de Drooggelegde Zuiderzeepolders* 22 (Amsterdam 1958) 1-23.
- ¹⁰ Veelal wordt ervan uitgegaan dat de Harderwijker stadsrekeningen van voor 1503 bij de stadsbrand in dat jaar verloren zijn gegaan. Vanwege de chronologie is dit weliswaar een logische gedachte, maar we moeten ook de optie openhouden dat de stadsbrand van 1503 juist aanleiding is geweest om administraties zoals het rentenregister, het stadsboek en andere boekhoudingen samen te voegen in één centrale boekhouding, om zo meer overzicht te krijgen over de financiële problemen van de stad. Zo ontstonden bijvoorbeeld ook in Kampen centrale boekhoudingen in de vorm van stadsrekeningen pas laat in de vijftiende eeuw. Vraag is ook waarom dan juist het rentenregister en andere registers en oorkonden de stadsbrand wel zouden hebben overleefd, en de stadsrekeningen juist niet. Met dank aan dr. J. Benders die mij hierop attent maakte.
- ¹¹ Zie voor deze stormvloed allereerst M.K. Gottschalk, *Stormvloed en rivieroverstromingen in Nederland*, deel 1, *De periode vóór 1400*, *Sociaal Geografische Studies* 10 (Assen 1971) 80-103. Zie ook Ypma, *Zuiderzeevervisserij*, 3-4.
- ¹² H.P.H. Jansen, 'Scheepvaart van het noorden tot 1400', in: *Maritieme geschiedenis der Nederlanden*, deel 1, *Prehistorie, Romeinse tijd, middeleeuwen, vijftiende en zestiende eeuw* (Bussum 1976) 88-91.
- ¹³ K. Höhlbaum (ed.), *Hansisches Urkundenbuch*, deel 1, 975-1300 (Halle 1876) (verder afgekort als HUB), nr. 155; zie ook P.A. Meilink, *De Nederlandsche Hanzesteden tot het laatste kwartaal der XIVe eeuw* (Den Haag 1912) 50-51. In 1315 en 1317 ontving Harderwijk opnieuw handelsvoorrechten in de Friese landen, respectievelijk in Franeke, Westergo en enkele Oost-Friese districten; zie SNWV, OAH inv. nr. 83, fol. 4r. en inv. nr. 54, reg. nrs. 22 en 27. In 1321 ontving de stad ook handelsvoorrechten in Harlingerland; *Streekarchivariaat Noordwest-Veluwe* (verder afgekort als SNWV), Oud-archief Harderwijk (verder afgekort als OAH), inv.nr. 81, reg.nr. 37. Zie ook E.J. Feenstra, 'Handel en visserij door Harderwijkers voor 1600', *Historisch jaarboek Harderwijk* (1992) 5-27, aldaar 13 en J. van Hell, 'Harderwijk tot 1650. Ontstaan, bloei en neergang van een stad aan de Zuiderzee', in: J. Folkerts (ed.), *Geschiedenis van Harderwijk* (Amsterdam 1998) 11-60, aldaar 18.

- ¹⁴ Zie voor het belang van de Ommelandsvaart (en de hieraan ten grondslag liggende technologische ontwikkelingen in de maritieme sector, namelijk de ontwikkeling van grotere, zeewaardige scheepstypen zoals de kogge) voor de ontwikkeling van zee- en overslaghavens zoals Kampen, Dordrecht en Harderwijk Meilink, *Nederlandsche Hanzesteden*, 97-99. Voor Deventer zie H. Slechte, *Geschiedenis van Deventer*, deel 1, *Oorsprong en middeleeuwen* (Zutphen 2010) 66-71.
- ¹⁵ J. Wubs-Mrozewicz, *Traders, ties and tensions. The interaction of Lübeckers, Overijsslers and Hollanders in late medieval Bergen*, *Groninger Hanzestudies* 3 (Hilversum 2008) 37-44; Weststrate, Kielzog, 28-29; V. Henn, 'Die Bergenfahrer und die süderseeische Städte. Ein "Werkstattbericht"', in: A. Graßmann (red.), *Das Hansische Kontor zu Bergen und die Lübecker Bergenfahrer. International workshop Lübeck 2003, Veröffentlichungen zur Geschichte der Hansestadt Lübeck. Reihe B* 41 (Lübeck 2005) 231-244, aldaar 236-237.
- ¹⁶ HUB, deel 1, nrs. 846, 847, 848, 849, 850 en 860; zie ook Meilink, *Nederlandsche Hanzesteden*, 50-51, die echter mijns inziens te veel nadruk legt op het belang van de rivierhandel voor de Harderwijker handelsbelangen.
- ¹⁷ Meilink, *Nederlandsche Hanzesteden*, 201-203; zie voor de betreffende oorkonden HUB, deel 2, nr. 283. Zutphen ontving enkele weken later soortgelijke voorrechten; vgl. HUB, deel 2, nr. 286.
- ¹⁸ HUB, deel 2, nr. 290. Overigens zou Harderwijk al vóór die datum een vitte op Schonen bezeten moeten hebben; Sicking plaatst de eerste vermelding ervan in 1302; zie L. Sicking, 'Zuiderzeestädte an der Ostsee. "Vitten" und "Vögte" – Raum und städtische Vertreter im spätmittelalterlichen Schonen', *Hansische Geschichtsblätter* 134 (2016) 39-59, aldaar 54. In 1368 werden deze voorrechten van Harderwijk op Schonen door koning Albert van Zweden herbevestigd; zie J. Schrassert, *Hardervicum antiquum* ofte Beschrijvinge der stadt Harderwijk begrijpende de oude en uyerlijcke gedaante der stad en schependom. Alsmede haere regeering, gildens ende burgerie, mitsgaders der selver rechten, vrijheden ende voorbaeten binnen en buyten (Harderwijk 1730) 190-196 (= SNWV, OAH, inv.nr. 81, reg.nr. 75). Twee jaar later verleende Waldemar van Denemarken na de herovering van Schonen opnieuw voorrechten aan de Wendische, Pruisische en Zuiderzeese Hanzesteden, die zich in de strijd tegen hem verbonden hadden in de zogenaamde Keulse Confederatie; zie J. Weststrate, 'Abgrenzung durch Aufnahme. Zur Eingliederung der Süderseeischen Städte in die Hanse, ca. 1360-1450', *HG* 121 (2003) 13-40, aldaar 19-21 en Weststrate, Kielzog, 34. Ook Harderwijk ontving in dat jaar opnieuw handelsvoorrechten op Schonen; vgl. HUB, deel 4, nr. 343.
- ¹⁹ Voor de vitten op Schonen zie Sicking, 'Zuiderzeestädte', 45-55 en Jahnke, *Silber des Meeres*, 75-81; zie ook Jahnke, 'Medieval herring fishery', 174-176 en Weststrate, Kielzog, 30.
- ²⁰ Jahnke, 'Medieval herring fishery', 176; vgl. Weststrate, Kielzog, 97 en Jansma, 'Elburgs economisch verleden', 3-4.
- ²¹ Ypma, *Zuiderzeevervisserij*, 23-25.
- ²² Jahnke, 'Medieval herring fishery', 182.
- ²³ B.J.P. van Bavel, *Manors and markets. Economy and society in the Low Countries, 500-1600* (Oxford 2010) 338-339.
- ²⁴ Ypma, *Zuiderzeevervisserij*, 37.
- ²⁵ W.J. Alberts, *Het Rijnverkeer bij Lobith anno 1306. De tolrekening van Lobith over het jaar 1306-1307 betreffende invoer en uitvoer van handelsgoederen* (Zutphen 1986) *passim*.²⁶ Harderwijker burgers waren – in tegenstelling tot kooplieden uit bijvoorbeeld Zutphen en Arnhem – niet vrijgesteld van tolbetaling bij de Gelderse riviertollen; pas in 1435 ontving Harderwijk van hertog Arnold tolvrijdom bij alle Gelderse riviertollen, in ruil voor een lening van 1300 Rijnse gulden ter bekostiging van het beleg van Buren; I.A. Nijhoff, *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland, door onuitgegeven oorkonden opgehelderd en bevestigd*, deel 4 (6 delen; Arnhem 1830-1875) 121, nr. 144. Ook voor de Katentol, de riviertol die door Deventer op de IJssel werd geheven, gold dat Harderwijker kooplieden tol moesten betalen. Reeds in 1291 werden na een conflict tussen Harderwijk en Deventer en bemiddeling door graaf Reinald I toltarieven door het stadsbestuur van Deventer vastgesteld voor Harderwijker kooplieden die de Katentol wilden passeren; zie SNWV, OAH, inv.nr. 109, reg.nr. 11. Vgl. Feenstra, 'Handel en visserij', 8-9, die de contacten tussen Harderwijk en Kampen en het aandeel van Harderwijker kooplieden in de rivierhandel mijns inziens echter te hoog inschat, gebaseerd op enkele schaarse, vooral zestiende-eeuwse vermeldingen.
- ²⁷ Weststrate, Kielzog, 94-95.
- ²⁸ B.J.P. van Bavel, 'Landbouw, bosbouw en visserij in het hertogdom Gelre in de late middeleeuwen (tot circa 1600)', in: M. Evers e.a. (red.), *Het hertogdom Gelre. Geschiedenis, kunst en cultuur tussen Maas, Rijn en IJssel* (Utrecht 2003) 282-287, aldaar 284.
- ²⁹ Feenstra, 'Handel en visserij', 19.
- ³⁰ Ypma, *Zuiderzeevervisserij*, 15-17 en Kuske, 'Kölner Fischhandel', 261.

- ³¹ Feenstra, 'Handel en visserij', 25 noemt de aanwezigheid van visopslagplaatsen en -rokerijen rondom de latere Vismarkt. De aanwezigheid van deze rokerijen geeft duidelijk aan dat ook in Harderwijk al in de late middeleeuwen Zuiderzeeharing werd verwerkt tot bokking (gedroogde c.q. gerookte haring). Zie voor het belang van Harderwijk en Enkhuizen als bokkingexporteurs ook Ypma, *Zuiderzeevervisserij*, 37.
- ³² B. Kuske (ed.), *Quellen zur Geschichte des Kölner Handels und Verkehrs im Mittelalter*, deel 2, 12. Jahrhundert bis 1450-1500 (Bonn 1917) nrs. 698 en 699.
- ³³ Ypma, *Zuiderzeevervisserij*, 31; B. Beerenhout, 'Visconsumptie, visserij en vistransport in Harderwijk', in: M. Schabbink, *Stadskenonderzoek in Harderwijk*. Bruggestraat 8-10 en Vijhestraat 30-32. RAAP-rapport 2080 (Weesp 2010) 246-250.
- ³⁴ Ypma, *Zuiderzeevervisserij*, 18.
- ³⁵ B. Ibelings, 'De middeleeuwse vissstapel te Naarden. Een bronbespreking met economisch-politieke en ecologische kanten', *Tijdschrift voor Zeegeschiedenis* 16 (1997) 47-61, aldaar 50-51.
- ³⁶ Vgl. Nijhoff, *Gedenkwaardigheden*, deel 1, nr. 77; zie ook Schrassert, *Beschrijvinge*, 232.
- ³⁷ R.A.A. Bosch, *Stedelijke macht tussen overvloed en stagnatie. Stadsfinanciën, staatsvorming en economie in het hertogdom Gelre*, ca. 1350-1550 (onuitgegeven proefschrift; Rijksuniversiteit Groningen 2018) 91-97. Zie ook R.A.A. Bosch, 'De zaak Henric Haeck. Een case-study naar de politieke, sociale en financieel-economische aspecten van kredietrelaties tussen het hertogdom Gelre en het Duitse Nederrijng gebied, 1450-1550', in: H. Brand, J. Benders en R. Nip (red.), *Stedelijk verleden in veelvoud*. Opstellen over laatmiddeleeuwse stads geschiedenis in de Nederlanden voor Dick de Boer, *Middeleeuwse Studies en Bronnen* 134 (Hilversum 2011) 89-103, aldaar 90-93.
- ³⁸ Bosch, *Stedelijke macht*, 415-416; zie ook M. van der Heijden, *Geldschietters van de stad. Financiële relaties tussen stad, burgers en overheden 1550-1650* (Amsterdam 2006).
- ³⁹ SNWV, OAH, inv.nr. 81, reg.nr. 229.
- ⁴⁰ Ibelings, 'Middeleeuwse vissstapel', 47-48; Ypma, *Zuiderzeevervisserij*, 46.
- ⁴¹ Ibelings, 'Middeleeuwse vissstapel', 47-48.
- ⁴² Ypma, *Zuiderzeevervisserij*, 46-48 betoogde dat juist deze uitbreiding van het rechtsbegrip van territoriale kustwateren in Holland ook leidde tot de oostwaartse opschuiving van visserijactiviteiten door vissers uit de Hollandse Zuiderzeesteden, ten nadele van de Harderwijker vissers. In dit licht moet ook het in 1450 door hertog Arnold aan Harderwijk verleende privilege worden gezien, waarmee hij de stadsvrijheid uitbreidde en daarbij een aanzienlijke strook kustwater 'tot een 'kennynge in der zee' (dat wil zeggen tot zover op zee dat men de kust en de gebouwen aan de horizon kon zien) als exclusief viswater voor de vissers uit Harderwijk toeweest, die ook tot de stadsvrijheid behoorde (en dus onder de jurisdictie van het stadsbestuur viel); SNWV, OAH, inv.nr. 81, reg.nr. 271. Zie voor de toepassing van het rechtsbegrip van de 'territoriale zee' ook L. Sicking, 'De Zuiderzee en de territoriale afronding van de Nederlanden onder Karel V', *Holland. Historisch tijdschrift* 30 (1998) 127-141, aldaar 129.
- ⁴³ Ibelings, 'Middeleeuwse vissstapel', 55-56; zie ook H. Hovenkamp, 'De middeleeuwse visafslag van Harderwijk', in: R. Oosterhof (red.), 'De bel geet'. Verhalen over de visafslag van Harderwijk (Harderwijk 2016) 10-19, aldaar 10-11 en Feenstra, 'Handel en visserij', 23. Voor de baardse als scheepstype zie J. van Beylen, 'Scheepstypen', in: *Maritieme geschiedenis der Nederlanden*, deel 1 (Bussum 1976) 108-154, aldaar 139 en L. Sicking, 'Die offensive Lösung. Militärische Aspekte des holländischen Ostseehandels im 15. und 16. Jahrhundert', *HG* 117 (1999) 39-51, aldaar 43.
- ⁴⁴ Schrassert, *Beschrijvinghe*, 224-225.
- ⁴⁵ SNWV, OAH, inv.nr. 1981, fol. 87r., reg.nr. 223; zie ook Ibelings, 'Middeleeuwse vissstapel', 55-56 en Hovenkamp, 'Middeleeuwse visafslag', 11.
- ⁴⁶ Schrassert, *Beschrijvinghe*, 225; Ibelings, 'Middeleeuwse vissstapel', 56.
- ⁴⁷ Weststrate, Kielzog, 156-176.
- ⁴⁸ Ibidem, 95 en 147.
- ⁴⁹ Ibidem, 147-148; zie verder H.J. Smit, 'Het Kamper pondtolregister van 1439-1441', *Economisch-Historisch Jaarboek* 5 (1919) 209-296.
- ⁵⁰ Weststrate, Kielzog, 147.

- ⁵¹ Het belang van een efficiënte transportsector als sine qua non voor, in plaats van het resultaat van de opkomst van (stedelijke) handelsnetwerken werd recentelijk nog onderstreept door de studie van W. Scheltjens, *Dutch deltas. Emergence, functions and structure of the Low Countries' maritime transport system, ca. 1300-1850*, Brill's *Studies in Maritime History* 1 (Leiden/Boston 2015) 2.
- ⁵² J.G. Smit (ed.), *Bronnen voor de geschiedenis der dagvaarten van de Staten en steden van Holland voor 1544*, deel 2, 1433-1467. Tweede stuk: teksten, *Rijksgeschiedkundige Publicatiën uitgegeven door het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis*. Grote serie 256 (Den Haag 2005) nr. 684, p. 605.
- ⁵³ Ibelings, 'Middeleeuwse vissstapel', 57.
- ⁵⁴ Schrassert, *Beschrijvinge*, 227-228; hertog Arnold had getuige deze brief in 1442, als reactie op de bekrachtiging van de vissstapel in Naarden door Filips de Goede, een tol ingevoerd van een oude Franse schild per paardenvoet op alle karren en wagens met vis die over de Veluwe werden getransporteerd, maar die niet in Harderwijk waren overgeslagen.
- ⁵⁵ Weststrate, Kielzog, 163-167.
- ⁵⁶ Feenstra, 'Handel en visserij', 14; SNWV, OAH, inv.nr. 798, fol. 3r., reg.nr. 191. Deze steigers reikten niet tot aan de stadspoorten, maar begonnen een eindje daar vandaan op de Wellen, een strook stadsland tussen de stadsmuren en de Zuiderzee; zie SNWV, OAH, inv.nr. 798, fol. 101v., reg.nr. 536, waarin het stadsbestuur in 1513 de aanleg van een aantal wegen door deze landerijen richting de zee regelt.
- ⁵⁷ H. Stoob, 'Über Wachstumsvorgänge und Hafenausbau bei hansischen See- und Flusshäfen im Mittelalter', in: H. Stoob (red.), *See- und Flusshäfen vom Hochmittelalter bis zur Industrialisierung, Städteforschung. Veröffentlichungen des Instituts für Vergleichende Städtegeschichte in Münster* 24 (Keulen/Wenen 1986) 1-65, aldaar 56-57.
- ⁵⁸ W.P. Blockmans, 'Zeehavens als drijvende kracht van de stedelijke regio's', in: Brand, Benders en Nip (red.), *Stedelijk verleden in veelvoud*, 13-26, aldaar 24-25.
- ⁵⁹ Ibidem.
- ⁶⁰ J.L. Berns, *Rechtsbronnen der stad Harderwijk, Werken der Vereeniging tot Uitgave der Bronnen van het Oude Vaderlandsche Recht*. Eerste reeks 8 (Den Haag 1886) 147.
- ⁶¹ Vgl. Ypma, *Zuiderzeevervisserij*, 42.
- ⁶² Berns, *Rechtsbronnen*, 147.
- ⁶³ Het stadsbestuur legde in 1447 een gildereglement vast voor het Harderwijker mandenmakersgilde. In 1548 werd in een toevoeging vastgelegd dat een meester binnen dit gilde in ieder geval een 'herinckbenne' (haringmand) moest kunnen maken; SNWV, OAH, inv.nr. 798, fol. 20r.-20v., reg.nr. 254.
- ⁶⁴ SNWV, OAH, inv.nr. 473, fol. 49r.
- ⁶⁵ Vgl. Bosch, *Stedelijke macht*, 448.
- ⁶⁶ Berns, *Rechtsbronnen*, 12-13.
- ⁶⁷ Ibidem; ook in Keulen en in andere Nederrijnse steden golden soortgelijke verboden. Op de Keulse stapelmarkt was zeker sinds de vijftiende eeuw een uitgebreid controlesysteem opgetuigd om handelaren te beschermen tegen malversaties met betrekking tot de kwaliteit van de aangevoerde vis; vgl. Kuske, 'Kölner Fischhandel', 254-259.
- ⁶⁸ Berns, *Rechtsbronnen*, 45.
- ⁶⁹ B. Kuske (ed.), *Quellen zur Geschichte des Kölner Handels und Verkehrs im Mittelalter*, deel 2, 12. Jahrhundert bis 1449 (Bonn 1923) nrs. 471 en 472.
- ⁷⁰ Ibidem, nr. 170.
- ⁷¹ Feenstra, 'Handel en visserij', 23; de openbare afslag van vis vond plaats bij of in één van de herbergen rondom de Hogebrugpoort (tussen de huidige Schoolsteeg en de Bruggestraat), waar de partijen vis aan land werden gebracht. Zie ook Hogenkamp, 'Middeleeuwse visafslag', 13.
- ⁷² Feenstra, 'Handel en visserij', 24-25.
- ⁷³ J.F. Benders en R.A.A. Bosch, 'Samenleving en economie circa 1350-1550', in: F. Keverling Buisman e.a. (red.), *Arnhem tot 1700* (Utrecht 2008) 157-187, aldaar 170-174.
- ⁷⁴ Kuske, 'Kölner Fischhandel', 304-305.
- ⁷⁵ Vgl. Feenstra, 'Handel en visserij', 8. Feenstra lijkt (mijns inziens onterecht) te impliceren dat het transport via de Veluwe voor de Harderwijkse doorvoerhandel van minder belang was dan de handel via de IJssel.

- ⁷⁶ SNWV, Oud-rechterlijk archief Harderwijk, inv.nr. 129, fol. 60r. In 1460 transporteerde ook ene Jan Lapper een partij schollen per kar naar de kraan in Arnhem; zie Feenstra, 'Handel en visserij', 21.
- ⁷⁷ L. de Leeuw, 'De vroegste stadsrekeningen van Arnhem (1353-1417). Een bronnen-kritische beschouwing, op basis van de stedelijke inkomsten', *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 74 (1983) 50-72, aldaar 57; Bosch, *Stedelijke macht*, 447.
- ⁷⁸ Bosch, *Stedelijke macht*, 448.
- ⁷⁹ Gelders Archief, Oud-archief Arnhem, inv.nr. 1010, fol. 2v.
- ⁸⁰ Zo leverden Harderwijker vishandelaars regelmatig 'meerswine' (bruinvissen), in die tijd een exclusieve delicatessen, aan het Zutphense stadsbestuur voor de jaarlijkse schepenaaltijd na de verkiezing van het nieuwe stadsbestuur; zie bijv. R. Wartena (ed.), *De stadsrekeningen van Zutphen 1364-1445/46*, deel 1 (3 delen; Zutphen 1977) 6 en 59. In 1392 bezorgde een Harderwijker stadsbode het Zutphense stadsbestuur twee bruinvissen. Zutphen kocht in datzelfde jaar (evenals andere jaren) ook meerdere lasten haring in Kampen. Enkele jaren later in 1398 bezorgde een 'kerman' (wagenvoerder) uit Harderwijk een partij wijting; zie *Ibidem*, 101. Met dank aan dr. J. Benders die me hierop attent maakte.
- ⁸¹ Zo kocht het Bornhof, een van de gasthuizen binnen Zutphen, jaarlijks kaas en schol aan op de Deventer jaarmarkten; zie S. Galema en R. Hermans (ed.), *Rekeningen van het Bornhof, 1390-1417*, *Bronnenpublicaties Stadsarchief Zutphen* 3 (Zutphen 1995) 32 en 44.
- ⁸² Bosch, *Stedelijke macht*, 283-284 en 447; in 1445 werd deze steenweg verder verlengd tot 'Den Bergh', waarmee de Wagingse berg bedoeld wordt. Vgl. voor het mede financieren van de Arnhemse infrastructuur door Harderwijk ook Feenstra, 'Handel en visserij', 21, die zich baseerde op een verklaring van een Harderwijker burger uit het midden van de zestiende eeuw. Die verklaring werd afgelegd in een proces dat in 1549 voor het Hof van Gelre werd gevoerd over een conflict tussen Arnhem en Harderwijk betreffende de betaling van kraangeld in Arnhem. De getuige verklaarde dat Harderwijker burgers al sinds de vijftiende eeuw waren vrijgesteld van betaling van kraangeld in Arnhem, vanwege het feit dat Harderwijk de straat vanaf de Rijnpoort tot aan de kraan had (mede)gefinancierd.
- ⁸³ Feenstra, 'Handel en visserij', 21.
- ⁸⁴ Benders en Bosch, 'Samenleving en economie', 178-179.
- ⁸⁵ Gelders Archief, Oud-archief Arnhem, inv. nr. 1020.
- ⁸⁶ Ibelings, 'Middeleeuwse visstapel', 55-56; Feenstra, 'Handel en visserij', 23.
- ⁸⁷ Zo kocht de Harderwijker burger Havick Jansoon in 1438 een partij vis van de tellers, die hij vervolgens niet betaald had. Ter genoegdoening van deze schuld legden de twee stadsrentmeesters een rente op diens huis ten gunste van de stad. Zie SNWV, OAH, inv.nr. 798, fol. 3v.
- ⁸⁸ Ypma, *Zuiderzeevervisserij*, 38 noot 1; vgl. Ibelings, 'Visstapel', 48, die op basis van de gegevens over de Naardense toltarieven op een getal van 180 stuks per tal komt (184 stuks per tal haring).
- ⁸⁹ Ypma, *Zuiderzeevervisserij*, 31; zie ook P. Dorleijn, *Van gaand en staand want. De zeilvervisserij voor en na de afsluiting van de Zuiderzee*, deel 1 (Bussum 1982) 14.
- ⁹⁰ Ypma, *Zuiderzeevervisserij*, 31; zie ook Van Dam en Van Winter, 'Eetregimes'.
- ⁹¹ Ypma, *Zuiderzeevervisserij*, 48-61.
- ⁹² Berns, *Rechtsbronnen*, 140. Tevens werd bepaald dat een 'zeynschip' dat haring binnenbracht die deze zelf op de Zuiderzee gevangen had (en dus niet had opgekocht van vishandelaars die deze vis vanuit de Hollandse kustplaatsen aanvoerde) vrijgesteld was van betaling van telgeld. Volgens Verdam was een 'zeynschip' een bepaald soort vrachtschip voor het transport van vis dat voornamelijk op de Zuiderzee werd gebruikt; zie J. Verdam, *Middelnederlandsch handwoordenboek* (Den Haag 1932) 534. In het toltarief voor de Harderwijker watertol uit 1431 werd ook vastgelegd dat een zeynschip dat zelf gevangen haring aanbracht was vrijgesteld van tolbetaling, terwijl van 'elk scep dat uutheems is' roertol verschuldigd was en uit ieder zeynschip dat haring vanuit Holland aanvoerde een half tal haring (dus circa 100 stuks) als tol betaald moest worden, behalve tijdens de jaarmarktperiodes; zie SNWV, OAH, inv.nr. 473, fol. 50v.
- ⁹³ Berns, *Rechtsbronnen*, 13.
- ⁹⁴ Bosch, *Stedelijke macht*, 378-379.
- ⁹⁵ Weststrate, Kielzog, 41; zie ook D. Seifert, *Kompagnons und Konkurrenten. Holland und die Hanse im späten Mittelalter, Quellen und Darstellungen zur hansischen Geschichte*, N.F. 43 (Keulen etc. 1997) 233-320.

- ⁹⁶ Weststrate, Kielzog, 163-169; de verschuiving van de jaarmarkthandel naar Harderwijk was overigens van zeer korte duur; de stad bleek al snel niet over de gewenste infrastructuur te beschikken, waarna de handelaren al in het daaropvolgende jaar naar Zwolle uitweken, om in 1465 in Zutphen neer te strijken. Met een blokkade van de IJssel wist Deventer de jaarmarkthandel in Zutphen zodanig te dwarsbomen dat ook Zutphen als concurrent kon worden uitgeschakeld.
- ⁹⁷ Vgl. Bosch, *Stedelijke macht*, 506-507 en 573-576.
- ⁹⁸ SNWV, OAH, inv.nr. 473, fol. 77v.
- ⁹⁹ J. Kossmann-Putto, *Het heimelijk gerecht. Het Westfaalse veemgerecht en de noordelijke Nederlanden in de late middeleeuwen*, *Middeleeuwse Studies en Bronnen* 31 (Hilversum 1993) 74-75; W.J. Alberts, 'Gelders-Keulse betrekkingen in de jaren 1460-1465. Een vergeten hoofdstuk uit de Gelderse geschiedenis' in: F.H.J. Dieperink, D.Th. Enklaar en W.J. Alberts (red.), *Studiën betreffende de geschiedenis van Oost-Nederland van de dertiende tot de vijftiende eeuw*, *Bijdragen van het Instituut voor Middeleeuwse Geschiedenis der Rijks-Universiteit te Utrecht* 26 (Groningen/Djakarta 1954) 88-132, aldaar 93 e.v.
- ¹⁰⁰ Bosch, *Stedelijke macht*, 211; zie over de discussie rondom inning via verpachtingen en inning in regie ook M. van der Heijden, 'Stadsrekeningen, stedelijke financiën en historisch onderzoek', *NEHA-Bulletin* 13 (1999) 129-166, aldaar 147-149.
- ¹⁰¹ Bosch, *Stedelijke macht*, 215.
- ¹⁰² *Ibidem*, 242; zie ook Berns, *Rechtsbronnen*, 154-155.
- ¹⁰³ Ook de uitgebreide administratie van de inkomsten uit de bier- en gruitaccijns in de stadsrekening wijst erop dat de inning van deze inkomsten door stedelijk personeel zelf ter hand is genomen; SNWV, OAH, inv.nr. 193, fol. 27r.-27v.

Kroniek van Harderwijk 2023

Januari

1 JANUARI

Het aantal inwoners in Harderwijk is op 1 januari gestegen naar 48.906 inwoners. De inwoners zijn verspreid over een groot aantal huishoudens: 20.999. Gezien de bevolkingsdichtheid van 1.256 mensen per vierkante kilometer is Harderwijk relatief drukbevolkt. (Bron: KadastraleKaart.com)

9 JANUARI

Inwoners zijn dit jaar fors meer kwijt aan lokale lasten. Vooral de afvalheffing gaat flink omhoog: die komt dit jaar uit op € 265. Het totaal aan lokale lasten is voor een huishouden met gemiddelde woningwaarde € 716.

11 JANUARI

Ank Bos van Stichting De Maretak ontvangt de Piet Dijkstra Prijs. Ank zet zich in voor mensen die kanker hebben of hebben gehad. Met deze prijs geeft de gemeente blijk van waardering voor de belangeloze inzet van burgers.

18 JANUARI

Tijdens de nieuwjaarsreceptie van het Harderwijks Mannenkoor wordt het jubileumlogo onthuld door het oudste en het jongste lid, de 89-jarige Frits Bosch en

*Het Harderwijks Mannenkoor (HMK) in hun door sponsoring verkregen nieuwe kostuum.
Bron: HMK, foto Henk Merjenburgh*

de 50-jarige Joris Vernooij. Dit jaar bestaat het koor 100 jaar.

23 JANUARI

Boa's mogen bij wijze van proef bekeuringen uitschrijven aan fietsers. Een proef die eerder in Utrecht werd gehouden, leidde tot veel meer boetes. De proef in Harderwijk duurt eerst tot mei 2023, maar wordt daarna verlengd.

23 JANUARI

Harderwijk adopteert de namen van 99 joden die tijdens de Tweede Wereldoorlog vermoord zijn. De namen staan vermeld op gedenksteden van het Nationaal Holocaust Namenmonument in Amsterdam. In de voormalige synagoge zal een kunstwerk onthuld worden met daarop de 99 namen.

23 JANUARI

Negen Hanzesteden in Gelderland en Overijssel hebben 2023 uitgeroepen tot

Hanzejaar. Met evenementen, feesten en exposities vieren de steden het 800 jaar oude handelsverbond.

Het Hanzepaardje, symbool van de stad. Het opgeblazen paardje wordt tijdens het Hanzejaar regelmatig gebruikt. Bron: Heerlijk Harderwijk

Februari

1 FEBRUARI

De atletiekvereniging Athlos bestaat 70 jaar. Jacob Haklander en Gijs Dooyeweerd zijn leden van het eerste uur en hebben een prominente rol gespeeld in de historie van de vereniging. Op 1 januari 2023 telt Athlos 669 leden. Marcel Celie zal later in het jaar benoemd worden tot Ridder in de

Marcel Celie benoemd tot Ridder in de Orde van Oranje-Nassau. Bron: Athlos

Jacob Haklander, vrijwilliger van het eerste uur bij Athlos. De atletiekbaan draagt voortaan zijn naam. Jacob is op 15 januari 2024 op 90-jarige leeftijd overleden. Bron: Athlos

Orde van Oranje-Nassau. Hij is de afgeloopen 40 jaar vrijwilliger bij de vereniging geweest, o.a. als bestuurder.

1 FEBRUARI

Een meerderheid van de gemeenteraad heeft besloten dat hoogbouw tot 70 meter toegestaan wordt op zes locaties. Het gaat om locaties langs de A28, de N302 en in het plan Nieuw Weiburg.

3 FEBRUARI

De gemeente zet lokale sporters in het zonnetje voor hun geleverde prestaties. Zes individuele sporters voldoen aan de criteria om de Sportpenning te ontvangen. Het gaat om Eline Duiker, Yasmin Balallo, Carel Doreleijers, Vera Voorbach, Lisa Kruger, Monique Jansen en de korfballers van Units.

De sportverkiezingen 2023. Bron: Gemeente Harderwijk

15 FEBRUARI

Na de aardbeving in Turkije en Syrië op 6 februari komt er ook in Harderwijk veel hulp op gang voor de slachtoffers. Bij de Turkse moskee worden veel goederen afgeleverd die naar het rampgebied zullen worden gebracht.

20 FEBRUARI

In de gemeente Harderwijk hebben in 2022 in totaal 4.559 personen een beroep gedaan op bijzondere bijstand. Hiermee was in totaliteit een bedrag gemoeid van € 3.855.000. Het grootste gedeelte had betrekking op de energietoeslag.

22 FEBRUARI

Fase 3 van het Waterfront wordt 100% emissieloos woonrijp gemaakt: er zal gebouwd worden zonder uitstoot van schadelijke stoffen. De gemeente werkt hierin samen met aannemer Boskalis.

Maart

1 MAART

De toename van werkzaamheden op het gebied van duurzaamheid maakt dat bij de noodzakelijke Europese aanbesteding Veluwe Duurzaam buiten de boot is gevallen. Vanaf vandaag zal Duurzaamheidloket Noord-Veluwe de taken overnemen. Veluwe Duurzaam blijft onder de noemer Platform Duurzaam Nederland nog actief met andere duurzame projecten.

1 MAART

De straatnamen voor de nieuwe wijk Harderweide zijn bekend. Bijna alle namen van de straten hebben te maken met agrarische voorwerpen, landdelen, onderdelen van de boerderij of oude landbouwvoer-

tuigen. De straatnamen komen o.a. uit het Hierdense dialect. Zo komen toekomstige bewoners straks te wonen aan het Dorsvlegelpad, de Hooibarghof, de Rolkipperdreef, het Tuurhamerpad of de Harderwiekerbrink.

1 MAART

Vanaf 1 maart 2024 mogen alleen nog ongeadresseerde reclamefolders bij inwoners bezorgd worden als ze een Ja-sticker op de brievenbus plakken. Met deze nieuwe maatregel wil de gemeente minder afval verzamelen en minder ongewenste post op de deurmat laten vallen.

Met een Ja-sticker geeft een bewoner aan ongeadresseerde reclamefolders te willen ontvangen

6 MAART

Door de wethouders economie van vijf gemeenten is besloten definitief te stoppen met de lobby voor de opening van Lelystad Airport. Sinds de tweede helft van 2022 werd al geen invulling gegeven aan het programma.

8 MAART

Bijna drie jaar nadat de eerste melding van corona (COVID-19) kwam is het grootschalige testen niet meer nodig, want de pandemie is voorbij. Vanaf nu hoort corona er gewoon bij in het rijtje ziektes die je kunt krijgen. Sinds het uitbreken op 11 maart 2020 tot en met 21 februari dit jaar zijn 24.902 personen uit onze gemeente positief op corona getest, er zijn 410 patiënten in het ziekenhuis opgenomen en 68 personen zijn overleden als gevolg van corona.

9 MAART

De gemeenteraad in Harderwijk is het unaniem eens: alle basisscholen in Harderwijk mogen meedoen aan het programma de Bibliotheek op school. De recent aangenomen motie betekent een structurele samenwerking tussen de gemeente, de Bibliotheek Noordwest Veluwe en de scholen.

10 MAART

De gemeente presenteert de visie "Een eigentijdse Hanzestad". Het streven is om in 2031, het jaar waarin Harderwijk 800 jaar als stad bestaat, een eigentijds, compleet en comfortabel stadscentrum te hebben. Het gaat om herontwikkeling van de Vuldersbrink, het autoluw maken van de Bruggestraat en Boulevard, het geven van nieuwe functies aan het Kloosterplein en de Donkerstraat en het inrichten van uitnodigende stadsentrees. De herbouw van de Luttekepoort maakt geen onderdeel uit van deze binnenstadsvisie.

11 MAART

Uit een rapport over de omgang met joods bezit na de Tweede Oorlog blijkt dat ook in Harderwijk de joodse overlevenden een lange en soms moeizame weg moesten be-

wandelen om de van hun families geroofde bezittingen terug te krijgen. Zo kreeg Benjamin Härtz pas na zes jaar de panden van zijn ouders op de hoek van de Luttekepoortstraat en de Grote Haverstraat terug.

13 MAART

De Harderwijkse Lisa Kruger heeft tijdens de Worldseries parawemmen afgelopen week in Lignano (Italië) meerdere keren het podium mogen betreden. Zij zwom een pittig programma met zeven afstanden. Ook later in het jaar zal Lisa meerdere medailles winnen, bijvoorbeeld op het WK Parawemmen in Manchester.

15 MAART

Uit de telling van de Provinciale Statenverkiezingen komt BBB in Harderwijk met 4043 stemmen als winnaar uit de bus. De ChristenUnie kreeg 2973 stemmen en de VVD 2573. Het opkomstpercentage is 60%.

21 MAART

Meer eerste woningkopers in Harderwijk kunnen voortaan een starterslening aanvragen. Nu kan dat alleen voor huizen met een maximale koopprijs van € 290.000, dat wordt € 405.000.

22 MAART

Om speculanten buiten de deur te houden in het nieuwbouwproject Nieuw Weiburg, heeft de gemeente bepaald dat grond in het gebied bij verkoop eerst moet worden aangeboden aan de gemeente. Dit moet voorkomen dat de grondprijs omhoog vliegt, waardoor de woningen duurder worden dan nu de bedoeling is.

25 MAART

De watertoren op de Galgenberg krijgt een nieuwe bestemming. De Stichting

De watertoren op de Galgenberg wordt een expositieruimte

Behoud Oorlogsherinneringen heeft van waterbedrijf Vitens toestemming gekregen op de begane grond een permanente expositie in te richten onder de naam Herinneringscentrum 1940-1945. De expositie zal eind dit jaar of begin 2024 openen.

27 MAART

Flinke delen van het Hulshorsterzand, waaronder de open zandvlaktes, zijn vanaf vorige week tot medio juli afgesloten. De maatregelen zijn door de provincie ingevoerd en moeten de natuur een boost geven.

31 MAART

De Stichting Vanneau mag een uitkijkpunt en monument plaatsen op de sokkel van de voormalige 'Würzburg-Riese in de Natuurtuin. De radar was onderdeel van de Duitse 'Stellung Hase' in de Tweede Wereldoorlog en werd gebruikt om geallieerde vliegtuigen op te sporen.

April

1 APRIL

De nieuwe Vissersbrug is weer open voor voetgangers en scheepvaart. De brug is nu

gemaakt van staal maar heeft het karakter van de oude houten Vissersbrug. De bouw van de brug is het laatste onderdeel van de renovatie van de Havendam.

De nieuwe Vissersbrug is nu gemaakt van staal

1 APRIL

Er wordt vanaf vandaag ook statiegeld op frisdrankblikjes geheven. Het gaat om metalen drankverpakkingen met een inhoud van drie liter of minder. Bij inleveren krijgt de consument € 0,15 statiegeld terug.

5 APRIL

De dertig sociale huurwoningen in het Nachthok gaan in de verkoop. De kleine

De woningen in het Nachthok gaan in de verkoop

stadsboerderijen zijn allemaal gemeentelijk monument en behoren tot de oudste bezittingen van woningcorporatie Uwoon. Uwoon vindt dat dit soort woningen niet meer past bij de sociale huursector.

6 APRIL

Het college van burgemeester en wethouders probeert de situatie rondom de multifunctionele accommodaties De Roef en De Kiekmure in Harderwijk te verbeteren. In een plan is opgenomen dat De Roef een hogere exploitatievergoeding krijgt en de onderzoekskosten die door De Kiekmure zijn gemaakt betaald worden door de gemeente. Ook gaat de gemeente het pand in eigendom overnemen. Het is nu aan de raad al dan niet in te stemmen met het voorstel.

13 APRIL

Uit een onderzoek door Heerlijk Harderwijk, in opdracht van de gemeente, blijkt dat van de 105 winkeliers er 46 liever helemaal geen zondagse openstelling willen. Terwijl de gemeenteraad de openstelling juist wil verruimen.

13 APRIL

In het Waterfront maken de nieuwe bewoners vanaf nu gebruik van het nieuwe warmte- en koudenet dat hier is aangelegd. Vandaag opent Warmtenetwerk Harderwijk dit op afvalwater gebaseerde net officieel. Ook het Huis van de Stad wordt aangesloten.

14 APRIL

Bij een politie-inval in het café Het Kantoor worden drie mannen gearresteerd op verdenking van handel in verdovende middelen. Het café aan de Vijhestraat blijft in eerste instantie zes maanden dicht.

Later in het jaar worden de vergunningen ingetrokken.

Het café 'Het Kantoor' is voor onbepaalde tijd gesloten

17 APRIL

Ook Harderwijk heeft nu een afdeling van Extinction Rebellion, de burgerbeweging die zich verzet tegen klimaatverandering en het verlies van biodiversiteit. Mensen uit de regio komen maandelijks bijeen om plannen te maken en kunnen samen naar landelijke acties gaan.

19 APRIL

Om vertraging bij de bouw van woningen in de nieuwbouwwijk Harderweide te voorkomen splitst de gemeente Harderwijk het plaatsen en vervangen van geluidsschermen langs rijksweg A28 in delen op. Op de bestaande geluidswal langs Harderweide wordt een topscherm van vier meter hoog geplaatst. Voor het deel van de vervanging van de geluids-

schermen langs het Crescentpark loopt een haalbaarheidsonderzoek.

*De geluidsschermen langs de A28 ter hoogte van Drielanden worden deels opgehoogd.
Bron: Gemeente Harderwijk*

19 APRIL

Vanwege het Hanzejaar licht het Streekarchivariaat Noorwest-Veluwe een deel van de collectie uit in Het Hanze Hoorspel. De zes afleveringen zijn te beluisteren via Spotify en de website van het archivariaat.

22 APRIL

Voetbalvereniging Zwart-Wit'63 start haar 60-jarige jubileum met een Duck-to Eendjesrace, een soort loterij. Bijna 4800

eendjes worden te water gelaten in de haven en moeten aangedreven door een brandslang een afstand van 75 meter afleggen. Een leuk initiatief om geld voor de vereniging op te halen.

26 APRIL

De Gelderse Academie presenteert een 5D-reconstructie van de universiteit van Harderwijk halverwege de 18^e eeuw. Alles wordt toegankelijk via de website van de Academie, die fondsen gaat werven voor het project.

26 APRIL

Tot Lid in de Orde van Oranje-Nassau zijn benoemd: mevrouw J.M.G. Bos-Vrooijink, mevrouw J. Stroomberg-Vlietstra en mevrouw B.C. van Eijsbergen. Voorts ook de heren J.T. uit de Bosch, P.J.C. Combee, R.T.J. Daamen, C. Heij, H. Proffitius, R. Roelofsen en H. Stroomberg.

*Decorandi - Koninklijke onderscheidingen 2023.
Bron: Gemeente Harderwijk*

*Voetbalvereniging Zwart-Wit'63 houdt een Duck-to Eendjesrace ter ere van het 60-jarig jubileum.
Bron: Zwart-Wit'63*

29 APRIL

Op begraafplaats Oostergaarde is een monument onthuld ter nagedachtenis van vier bemanningsleden van de Lancaster ED771. Zij zijn in 1943 omgekomen toen hun toestel neerstortte in het land tussen de Verkeersweg en de Kampweg.

Mei

1 MEI

Vanaf vandaag kunnen woningzoekenden op alle vrijkomende woningen van de woningcorporatie Uwoon reageren. Is de maandelijkse huur van het huis te hoog? Uwoon verlaagt dan de huurprijs tot het bedrag dat je volgens de wet kunt betalen. "Iedereen moet in de straat kunnen wonen waar hij of zij dat wil".

2 MEI

Drie scholen – CCNV, RSG en Educare – hebben bezwaar tegen de manier waarop het gemeentebestuur de nieuwbouw van het Morgen College financiert. De gemeente had toegezegd twee ton bij te dragen. Daarmee 'negeert' de gemeente volgens de scholen de wettelijke zorgplicht voor onderwijshuisvesting. De gemeente koopt de grond bij de Sypel waar de school nu staat. De raad beslist dat de overige scholen ook extra geld krijgen als zij met goede plannen daarvoor komen.

2 MEI

De fractie van de VVD in de gemeenteraad maakt zich zorgen over de toename van zelfdoding onder jong volwassenen. De verwachting was dat het aantal meldingen zou dalen nu de coronapandemie achter de rug is. Het aantal neemt echter toe, de gesprekken met het preventienummer 113

nemen toe en er melden zich meer jongeren bij het Suicide Preventie Centrum (SPC) in Harderwijk.

12 MEI

Na jarenlang onderhandelen is er overeenstemming over de bouw van een parkeergarage aan de Kop van de Stadswerven. Deze krijgt vier bouwlagen en gaat plaats bieden aan minimaal 575 parkeerplekken. Wanneer de garage precies klaar is, is nog onduidelijk. Er is een bedrag benodigd van 15,6 miljoen euro.

12 MEI

De hengelsportvereniging De Snoek viert haar 75-jarig bestaan in het clubhuis aan de Marie Curiestraat 71 aan de rand van het water. Ter gelegenheid van dit jubileum wordt een bijzonder kunstwerk van kunstenaar Patrick Visser onthuld.

*Hengelsportvereniging De Snoek onthult een bijzonder kunstwerk ter ere van haar 75-jarig bestaan.
Bron: De Snoek*

20 MEI

Dirk Schuurkamp en Peter Olofsen, beiden Hierdenaren, hebben het Voedselcollectief 'De Hierdense Hôf' opgericht. Dit is een inzamelbedrijf waar boeren hun producten makkelijker kunnen verkopen en de consument niet zelf alle boeren af hoeft. Wie verse, onbespoten en lokale produc-

ten van de boer wil kopen, kan dus hier terecht.

26 MEI

De Kiekmure wordt met gesloten beurs overgenomen door de gemeente. Wel krijgt het bestuur van stichting MFC twee jaar een opstartsubsidie van € 130.000 per jaar. Onderzoek wijst uit dat er daarnaast € 80.000 benodigd is voor onderhoud. Met het overnemen wil het college van burgemeester en wethouders de toekomst van De Kiekmure veilig stellen.

27 MEI

De Mehmet Akif Ersoy Moskee aan de Anne Franklaan opent dit weekend de deuren voor belangstellenden tijdens het jaarlijkse Turks Cultureel festijn.

27 MEI

De gemeente plaatst een periscoop bij de Wijde Wellen waardoor men naar eeuwenoude tunnels onder de stadmuur kan kijken. De ondergrondse tunnel waar het om gaat, is de 'overkluisde' Sypel, een van de beken die vanaf de Veluwe naar de toenmalige Zuiderzee stroomden. Drie jaar geleden werden de restanten van de beek gevonden bij graafwerkzaamheden.

De periscoop bij de Wijde Wellen waardoor in de tunnels gekeken kan worden

Juni

1 JUNI

Door enerzijds de snelle elektrificering en anderzijds de groei van het aantal zonnepanelen is de vraag naar transportcapaciteit van stroom groter dan het net aankan. Door de stikstofproblematiek kan de provincie geen vergunning verlenen voor het uitbreiden van het onderstation aan de Leuvenumseweg. Nieuwe bedrijven lopen de kans geen stroom geleverd te krijgen. Het project 'Oplossen netcongestie Lorentz III' moet hier oplossingen voor vinden.

4 JUNI

Na zeven seizoenen derde divisie degradeert VVOG naar de vierde divisie. VV Hierden promoveert niet, doordat ze de finale om promotie naar de eerste klasse verliezen.

6 JUNI

Hockeyclub MHC De Mezen bestaat dit jaar 60 jaar. Het lustrumjaar zal goed gevierd worden met o.a. een Paastoernooi. Ook het NK voor jongens en meisjes onder de veertien jaar wordt door De Mezen in Harderwijk georganiseerd.

10 JUNI

De restauratie van botter HK22 is voltooid. Vandaag gaat het schip te water. Het is het eerste schip dat door de vrijwilligers van de Harderwijkse botterstichting helemaal is vernieuwd.

16 JUNI

Met 47% van de stemmen is de bmx/skate/stepbaan in Hierden het winnende Stads-idee 2023. Wethouder Martijn Pijnenburg overhandigde de waardecheque van

€ 45.000 aan de winnaars: Ilse, Fay, Rutger en Sven (tussen de 9 en 11 jaar).

22 JUNI

In verband met de droogte geldt een verbod op het onttrekken van oppervlaktewater. Het verbod geldt voor onbepaalde tijd en voor het hele werkgebied van Waterschap Vallei en Veluwe.

23 JUNI

Door de stijgende energieprijzen zijn veel bewoners hun huis meer gaan isoleren. Toch zijn er nog steeds heel veel woningen die slecht of niet geïsoleerd zijn. In Harderwijk heeft 5 % van de woningen energielabel F of G. 53,5 % van de Harderwijkse woningen heeft energielabel A of B.

24 JUNI

De Brandweer van Harderwijk en Hierden bestaat 125 jaar. Dat wordt gevierd met een open dag en districtswedstrijden op 14 oktober.

Juli

1 JULI

Vandaag is de feestelijke opening van de klompenpaden Sonnevancpad en Heyrderpad in Harderwijk. Het Sonnevancpad is het 149ste klompenpad en het eerste klompenpad in de gemeente Harderwijk.

Het Sonnevancpad is het eerste klompenpad in Harderwijk

1 JULI

De PMD-pilot gaat van start, zes maanden lang kunnen bewoners van Harderwijk plastic en metalen verpakkingen en lege drinkpakken inleveren op acht locaties vlakbij winkelcentra en/of supermarkten en bij het dorps huis in Hierden. De pilot stopt op 22 december 2023.

1 JULI

Vanaf vandaag moet er betaald worden voor wegwerpbekers en -bakjes die plastic bevatten. Zo wil de overheid zorgen voor minder zwerfafval en plasticgebruik.

1 JULI

Met een herdenking op 30 juni en een feest op 1 juli in het Plantagepark, georganiseerd door comité Ketikoti Harderwijk, wordt stilgestaan bij de afschaffing van de slavernij 150 jaar geleden. Ook is er een

Het Ketikoti feest in het Plantagepark

Marijke geeft uitleg over diverse Surinaamse gebruiken tijdens de Ketikoti wandeling

speciale Ketikoti-wandeling ontwikkeld door stichting Rondeel en Herderewich.

2 JULI

Het amateurlustfestival 'Gluren bij de Buren' vindt vandaag plaats in 23 gemeenten. In Harderwijk zijn er optredens van lokale acts in 37 tuinen verspreid over de gemeente.

5 JULI

Storm Poly is de zwaarste in de zomer ooit. Bomen ontworteld, dakpannen eraf en een chaos in het weg- en railverkeer. Later volgen er nog meer zoals stormen Ciarán en Gerrit.

10 JULI

Voor de uitbouw van restaurant Cozy Harbour aan de Boulevard is door de gemeente al eerder een vergunning verleend. Bij de bouw is op een aantal punten afgeweken van de vergunning. Hiertegen is door het college van burgemeester en wethouders handhavend opgetreden. De gemeente wil bereiken dat het historisch aanzicht van de Vischpoort in stand blijft.

15 JULI

Na een lange strijd tussen gemeente en bewoners is uiteindelijk toch een streep gezet door de bouw van de parkvilla op de Kop van de Stadswerven. Op die plek is nu een parkje met horecazaak ingetekend.

24 JULI

Het bronzen beeld van Stientje op de eerste rotonde in Hierden staat er al sinds 2009 met de vraag 'Woar goa je hinne?'. Nu staat er op de tweede rotonde bij de Varenweg een wegwijzer met het antwoord 'Doar goa ik hinne'. Verder staan de

acht buurten van Hierden op de wegwijzer en op de vlag van Hierden.

De wegwijzer in Hierden 'Doar goa ik hinne'

Augustus

14 AUGUSTUS

De parkeerterreinen P1 en P2 Noord zijn niet meer beschikbaar. De gemeente gaat de ondergrondse voorzieningen aanleggen, zoals riolering, water, warmtenet, stroom en data. Dit is nodig om in het eerste kwartaal van 2024 te kunnen starten met de bouw van de woningen.

16 AUGUSTUS

Huisarts Bert ter Horst komt in Italië om het leven door een steekincident. De twee praktijken in Harderwijk en Hierden gaan enige dagen later weer open, met beperkte middelen.

21 AUGUSTUS

Rik van Velzen krijgt de zilveren Harderwijker Speld op grond van zijn verdiensten voor Stichting Regionale Veteranendag Noord-West Veluwe, voor het comité 4 en 5 mei en voor zijn werk als vrijwilliger bij het Rode Kruis.

25 AUGUSTUS

In meer dan 30 etalages in de binnenstad zijn schilderijen, beelden, foto's, glaswerk en textielkunst te zien. Deze kunstroute is mede tot stand gekomen door de inzet van de Binnenstad Ondernemers Harderwijk (BOH).

30 AUGUSTUS

Café de Belofte krijgt van de gemeente Harderwijk voorsnog geen terrasvergunning voor het stuk grasveld aan de buitenzijde van de stadsmuur bij de Smeepoort. Belangrijk bezwaar is dat dan de historische stadsmuur minder goed zichtbaar is.

September

1 SEPTEMBER

Burgemeester Harm-Jan van Schaik treedt toe tot de Raad van Bestuur van Amaris Zorggroep. De koning heeft hem daarom ontslag verleend als burgemeester van Harderwijk. Van Schaik was burgemeester van Harderwijk sinds januari 2013.

Burgemeester Harm-Jan van Schaik heeft ontslag gekregen van de Koning. Bron: Gemeente Harderwijk

5 SEPTEMBER

Jeroen Joon is benoemd tot waarnemend burgemeester van Harderwijk. Het streven is dat na de zomer van 2024 er een nieuwe burgemeester is aangesteld.

Waarnemend burgemeester Jeroen Joon.
Bron: Gemeente Harderwijk

6 SEPTEMBER

Deze week wordt het boek 'Harderwijker middenstanders in de jaren zestig, zeventig en tachtig' gepresenteerd. Harry Schipper schreef het boek. Naast veel feiten en namen staan er ook anekdotes in. Het boek verschijnt als 26e deel van de Harderwijk Reeks. Deze reeks stopt nu.

9 SEPTEMBER

De Open Monumentendagen hebben dit jaar als thema 'Levend Erfgoed'. In het Havenkwartier is een unieke Hanzesfeer gecreëerd. De Molen, de Smid, het Bakkerijmuseum, de Vischafslag en de Botterloods bieden activiteiten aan voor alle leeftijden. In Hierden staan de kerk en enkele boerderijen centraal.

11 SEPTEMBER

In de uitvoeringsagenda voor de verdiepingsslag buitengebied Hierden 2024-2026 geeft het college van B&W prioriteit aan vier acties. Het gaat ondermeer om het

afmaken van de bestaande laanstructuren en/of het ontwikkelen van nieuwe laanstructuren. Inzet is de verloren gegane structuren weer te versterken en daarbij ook de verschillen tussen de afzonderlijke landschapstypes te benadrukken.

16 SEPTEMBER

Schietvereniging Willem Tell bestaat 135 jaar. De vereniging organiseert dit jaar daarom het Nederlands Kampioenschap Service Pistol. Een discipline waarbij geschoten wordt met een revolver of een pistool. Ruim 140 individuele deelnemers zijn aanwezig.

19 SEPTEMBER

Matty Moggré neemt na bijna tien jaar afscheid als voorzitter van de historische vereniging Herderewich. Zij wordt opgevolgd door Susan Wijngaard.

De nieuwe en de oude voorzitter van Herderewich: Susan Wijngaard en Matty Moggré

20 SEPTEMBER

De gemeente Harderwijk wil, samen met negen andere gemeenten, komen tot een samenwerkingsovereenkomst over de opvang van dieren door De Ark in Harder-

wijk. De samenwerking geldt voorlopig voor een termijn van twee jaar.

22 SEPTEMBER

Het ontwerpbestemmingsplan Stadsweiden-Woonzorgcentrum Randmeer is goedgekeurd door het college van B&W. Woonzorgcentrum Randmeer is verouderd en voldoet niet meer aan de kwaliteitseisen. Doel is 101 appartementen te slopen en maximaal 156 nieuwe appartementen te realiseren. De afname van zorg voor alle appartementen blijft gewaarborgd. De sloop begint in november.

De sloop van Woonzorgcentrum Randmeer

22 SEPTEMBER

Sinds half augustus is er in Gelderland een forse toename van doodgebeten schapen door wolven. Dat levert veel onrust en zorgen op bij dierhouders en inwoners. Er wordt geschat dat er nu tachtig wolven leven op de Veluwe. Er is al een wolf gespot op de Leuvenumseweg en bij de Hierdense Beek.

26 SEPTEMBER

De gemeente wil nog dit jaar de verkeersveiligheid verbeteren. In de planning staan: het verbeteren van de fietsroute binnenstad-Stadsweiden, de herinrichting van de kruisingen Fazantlaan en Korhoen-

laan met de Centuurbaan, het realiseren van een fietspad in twee richtingen op de Selhorstweg tussen de Verkeersweg en de Johanniterlaan en het verbeteren van de Burgemeester de Meesterstraat.

Oktober

14 OKTOBER

Dit weekend vindt het evenement 24-uur Hanze plaats in negen Hanzesteden. Er wordt van alles georganiseerd, zoals een Hanzemarkt in het Hortuspark, bottervaren en moonlight shopping. Het Stads-museum, Marius van Dokkum Museum en de Grote Kerk ontvangen respectievelijk zo'n 1400, 550 en 850 bezoekers tijdens de eerste Harderwijkse museumnacht.

25 OKTOBER

De afgelopen periode zijn er verschillende controles geweest in het buitengebied van Ermelo, Harderwijk en Putten. De omgevingsdienst, de gemeenten, het districtelijk ondermijningsteam (DOT), de politie en marechaussee voerden in de avond en nacht van 19 en 25 oktober verschillende controles uit op locaties die door omwonenden zijn aangegeven als 'niet pluis'.

28 OKTOBER

Gerrit Hop en Evert Hop ontvangen de Harderwijker Speld o.a. voor hun grote verdiensten voor de Muziekvereniging Kunst na Arbeid.

31 OKTOBER

Gera van den Berg mag zich opnieuw de Klimaatburgemeester van de gemeente Harderwijk noemen. Dat maakt het ministerie van Economische Zaken en Klimaat bekend als startsein van de Nationale Klimaatweek. Klimaatburgemeesters spelen een belangrijke rol door inwoners met een duurzaam, klimaatbewust initiatief te inspireren om ook duurzamer en klimaatvriendelijker te leven.

November

1 NOVEMBER

Wuestman, leverancier van kantoorartikelen, sluit haar fysieke winkel en maakt plaats voor een Experience Center. Daar kunnen klanten van Wuestman de expertise en uitgebreide dienstverlening uit de eerste hand ervaren. De webshop blijft actief en wordt komend jaar zelfs uitgebreid.

4 NOVEMBER

In de gemeente Harderwijk is op dit moment geen ruimte meer voor nieuwe, grote bedrijven. Alle beschikbare grond in Lorentz III is gereserveerd. Er zijn plannen om Lorentz I te renoveren.

Gerrit Hop en Evert Hop ontvangen de Harderwijker Speld. Bron: Gemeente Harderwijk

4 NOVEMBER

Burgemeester Jeroen Joon reikt de Koninklijke Erepenning uit aan het Harderwijkse Mannenkoor tijdens het jubileumconcert ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan.

Namens koning Willem-Alexander overhandigde burgemeester Jeroen Joon de Koninklijke Erepenning aan koorvoorzitter Jan ter Steeg. Bron: HMK, foto Henk Merjenburgh

6 NOVEMBER

De weekmarkt in Harderwijk wordt toch weer geconcentreerd op het Kloosterplein. Deze wens van de marktcommissie wordt gehonoreerd door het college. De markt was destijds verplaatst naar de Vtringasingel vanwege corona. Klanten konden daar meer afstand houden tot elkaar.

9 NOVEMBER

De gemeente komt met een Visie Religieus Erfgoed. Doel van de visie is het behoud van waardevol religieus erfgoed in de gemeente Harderwijk. In het verleden is er te veel cultureel en religieus erfgoed gesloopt. Dit moet met de visie in de toekomst voorkomen worden.

9 NOVEMBER

Saar van Polen en Tom Okkema zijn gekozen tot nieuwe kinderburgemeester en kinderwethouder van Harderwijk voor de

periode van november 2023 tot november 2024. Zij worden geïnstalleerd tijdens de gemeenteraadsvergadering. Ze vormen het vijfde kindercollege.

Saar van Polen en Tom Okkema vormen het nieuwe kindercollege. Bron: Gemeente Harderwijk

9 NOVEMBER

Een speciale expertisegroep van het ministerie van Sociale Zaken heeft een handreiking opgesteld voor gemeenten over hoe om te gaan met spanning en polarisatie door de oorlog tussen Israël en Hamas. In Harderwijk vindt een Nederlands-Israëliësch gezin tijdelijk onderdak.

17 NOVEMBER

Een meerderheid van de raad blijft achter een grondige renovatie van de monumentale Mess op Kranenburg-Noord staan. Ze vindt de € 3,4 miljoen die hiervoor nodig is aanvaardbaar, omdat een opknapbeurt voor twee miljoen euro op termijn tot hogere kosten leidt voor de gemeente.

In december zal de raad er definitief mee instemmen.

De monumentale Mess wordt gerenoveerd

18 NOVEMBER

Blauwtong slaat ongenadig hard toe. In Harderwijk verloor schaapsherder Jeroen Huiskamp in een paar maanden tijd de helft van zijn kudde. Hij heeft nu nog zo'n 70 schapen over.

19 NOVEMBER

De proef met de tiny houses aan het Rappad wordt met vijf jaar verlengd. De deelnemers zijn positief, er zijn geen klachten.

19 NOVEMBER

Na een intensieve bouwperiode vindt er dit weekend een grote verhuizing plaats in het St. Jansdal. De kinder- en tienerafdeling, dagbehandeling, Intensive Care Unit, Cardio Care Unit, cardiologie, oncologie, interne geneeskunde en een verpleegafdeling met verschillende specialismen verhuizen naar de nieuwbouw. De acute opname afdeling is geopend. Binnenkort start de renovatie van de oude kliniek.

20 NOVEMBER

Het jeugdlintje gaat dit jaar naar de 10-jarige Daan van Ommen uit Hierden. Hij heeft meer dan 300 kilometer gelopen en € 22.500 opgehaald voor onderzoek naar epilepsie.

Daan van Ommen uit Hierden krijgt het jeugdlintje 2023. Bron: Omroep Gelderland

22 NOVEMBER

In de nacht rond 02.45 uur is brand uitgebroken in het AZC aan de Graaf Ottolaan in Harderwijk. In verband met het incident heeft de politie twee personen gearresteerd. Onbekend op welke grond zij zijn aangehouden.

23 NOVEMBER

Bij de Tweede Kamerverkiezingen heeft de PVV flink gewonnen in Harderwijk. 6419 mensen stemden op deze partij. De VVD is de grootste daler. Het opkomstpercentage in Harderwijk was 81,1 procent. In totaal hebben 29.980 mensen in Harderwijk hun stem uitgebracht, waarvan 47 ongeldige en 44 blanco stemmen.

24 NOVEMBER

Noud Kuipers, IJsprins van Harderwijk op IJs 2023, opent de IJsbaan in de binnen-

stad. Tot en met zaterdag 6 januari 2023 kan weer volop geschaatst worden.

24 NOVEMBER

Vandaag, op Nationale Hieldendag, reikt burgemeester Jeroen Joon een aantal bijzondere onderscheidingen uit. Vier inwoners van Harderwijk en Hierden worden in het Huis van de Stad geëerd vanwege hun rol bij een woningbrand aan de Parallelweg in Hierden, op 16 april 2023.

Vier inwoners van Harderwijk en Hierden worden geëerd op Nationale Hieldendag.
Bron: Gemeente Harderwijk

December

1 DECEMBER

Er is een nieuw bestuur benoemd voor De Roef en De Kiekmure. Daarmee is de onzekerheid rond het voortbestaan van de centra verdwenen. Het jaarresultaat over 2022 is negatief en de verwachting is dat ook 2023 met rode cijfers wordt afgesloten. Het college komt met een voorstel naar de raad hoe de verliezen in beide jaren kunnen worden verwerkt.

10 DECEMBER

Op begraafplaats Elzenhof wordt Wereldlichtjesdag georganiseerd. Alle overleden kinderen worden daarmee herdacht.

12 DECEMBER

De Veluwe kampt met wateroverlast. Door de uitzonderlijke hoeveelheid regen die afgelopen maanden viel, is de grondwaterstand erg gestegen. Boeren maken zich grote zorgen over de gevolgen van het

Wateroverlast bij de Hierdense Beek.
Foto: Anneke Zwanenburg

hoge water. Wie het bos bezoekt, ziet een enorme waterplas op de plek waar de Hierdense beek normaal stroomt.

22 DECEMBER

Vanaf vandaag tot 29 december is de Vischpoort magisch verlicht vanwege het lichtevent 'Kleur de Hanze'. Bewoners hebben de gelegenheid gehad een kleurplaat van de poort in te kleuren. Deze kleurplaten worden nu geprojecteerd.

De verlichte Vischpoort. Foto: Marjoleine Brielsman

Het water van het Wolderwijd staat veel hoger dan normaal

